

ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԻԻ-Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ռ. ՎԱՐՈՒԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

&

HISTORY MUSEUM OF ARMENIA

COINAGE OF ARTAVAZDES II

by

RUBEN VARDANYAN

Publishing house MOUGHNI

YEREVAN

2004

437

2-30

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄՈՒՂՆԻ Հրատակարչություն

ԵՐԵՎԱՆ

2004

3394

**Տպագրության հովանավոր՝
Կարեն Վարդանյան**

Հրատարակվում է ՀՀ ՊԱԱ
Հնագիտության եւ ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Վարդանյան Ռուբեն
Վ 301 Արտավազդ II-ի դրամները. - Եր., «Մուղնի» հրատ.,
2004: - 140 էջ:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ ի մի են բերվել Արտավազդ II-ի (մ.թ.ա. 55-34 թթ.) դրամների վերաբերյալ տվյալները, որոնք հետազոտվել են համակողմանիորեն, փորձ է արվել բացահայտել դրանց աղբյուրագիտական հնարավորությունները:

Գիրքն ընդգրկում է ԳՊԹ-ի, գիտական աշխատություններում և վաճառքի կատալոգներում հրատարակված, ինչպես նաև հավաքորդների տրամադրած՝ ներկայումս ուսումնասիրության համար հասանելի նյութը:

Վերլուծվել են դիմերեսի ու դարձերեսի պատկերատիպերը, գրությունները, մենագրերը, տարեթվերը, չափագիտությունը և Արտավազդ II-ի դրամաթողարկմանը վերաբերող այլ տարրեր:

Արտավազդի ժամանակաշրջանը հնարավորինս ամբողջական ներկայացնելու նպատակով քննարկվել են Մ. Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի Հայաստանին վերաբերող դրամները, ինչպես նաև Ատրպատականի արքաների դրամները:

ՊՄԴ 63.2

ՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	7
1. Արտավազդ II-ը ըստ պատմագրական աղբյուրների	9
2. Արտավազդ II-ի դրամները	25
2.1 Պղնձե վաղազույն թողարկումը (ΒΑΣΙΛΕΩΣ[Σ] ΑΡΤΑΥΑ[ΖΔΟΥ])	26
2.2 Դրախմանները (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ)	26
2.3 Դարձերեսին նոճու պատկերով պղնձե թողարկումները (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ)	30
2.4 Դարձերեսին Նիկեի պատկերով պղնձե թողարկումները (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ)	33
2.5 Տետրադրախմանները (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ)	44
3. Արտավազդ II-ի դրամների դիմերեսի պատկերատիպերը	48
3.1 Վաղազույն դիմապատկերը	48
3.2 Դիմապատկերը դրախմանների և պղինձների վրա	48
3.3 Դիմապատկերը տետրադրախմանների վրա	54
3.4 Թագի խորհրդանշանները	57
3.5 Դիմապատկերը դիմարվեստի տեսանկյունից	60
4. Արտավազդ II-ի դրամների դարձերեսի պատկերատիպերը	66
4.1 Կվադրիգան Հունա-Հոմեական դրամներում	66
4.2 Կվադրիգան Արտաշեսյանների դրամներում	74
4.3 Արտավազդ II-ի դրախմանների և տետրադրախմանների դարձերեսների պատկերագրական տարբերությունները	81
4.4 Նիկե և նոճի	83
5. Գրությունները	86
5.1 Հնագրական դիտարկումներ	90
5.2 Մենագրերը	90
5.3 Դրամաթողարկման տարեթվերը և ժամանակագրությունը	95

6. Վերաթողարկումներ 97

7. Չափազիտությունը, և դիտարկումներ դրամաթողարկման կնիքների վերաբերյալ 102

7.1 Կշիռ, չափ և կնիքների առանցքային Հարաբերությունը 102

7.2 Դրամաթողարկման տեխնիկական առանձնահատկությունները 106

8. Դրամագյուտերը 108

9. Հայաստանը Մարկոս Անտոնիոսի և Կլետպատրայի դրամներում 110

10. Ատրպատականի դրամները և Հայաստանը 116

Վերջաբան 124

Օգտագործված գրականություն 126

Հավելված. Արտավազդ II-ի դրամների մատենագրությունը 133

Լուսանկարների տախտակներ

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Արտավազդ II-ի դրամների վերաբերյալ հրատարակությունները մինչ այժմ ունեցել են առավելապես արձանագրող բնույթ, որոնցում ներկայացվել է Արտավազդի այս կամ այն դրամը, կամ նրա դրամների ընդհանուր բնութագիրը՝ առանց դրամագիտական տվյալների մանրամասն վերլուծության¹: Նաև այդ պատճառով, Արտավազդ II-ի ժամանակաշրջանի մասին պատմագիտական ուսումնասիրություններում դրամագիտական տվյալների հնարավորությունները օգտագործվել են ոչ բավարար չափով²: Սույն աշխատությունը Արտավազդ II-ի դրամները համակողմանիորեն դիտարկելու և նրանց աղբյուրագիտական հնարավորությունները բացահայտելու փորձ է: Մենք դեռևս չունենք մեղ հետաքրքրող բոլոր հարցերի պատասխանները, բայց ժողովելով և վերլուծաբար դիտարկելով մինչ օրս հայտնի նյութը, կարող ենք հանգել որոշակի հետևությունների: Արտավազդի դրամաթողարկման ուսումնասիրությունն իրականացնելու ղեկավարություններից մեկը նրա դրամների սակավությունն է և դրանց հայտնաբերման վերաբերյալ տվյալների գրեթե բացակայությունը:

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ պետական բյուջեից թեմատիկ ֆինանսավորման շրջանակներում: Այն ավարտին հասցնելու և հրատարակման պատրաստելու գործում իր օժանդակությունն է ցուցաբերել Martin Price Fund-ը:

¹ Վերջերս լույս տեսավ Ե. Ներսեսյանի հոդվածը նվիրված Արտավազդ II-ի միայն արծաթե դրամներին, ուր ի մի է բերված մինչ այժմ հայտնի դրամագիտական նյութը, տե՛ս NERCESIAN 2003:

² Տե՛ս Հավելված 1-ը, ուր հավաքված է Արտավազդ II-ի դրամներին վերաբերող գրականությունը:

Երախտապարտ եմ Կարեն Վարդանյանին՝ գրքի հրատարակումը հովանավորելու համար:

Կատալոգում ներկայացված դրամագիտական նյութը Հնարավորինս ամբողջական դարձնելու իմ ցանկությունն ընդառաջելով, իրենց հավաքածուներում ունեցած Արտավազդ II-ի դրամների տվյալներն ու լուսանկարները սիրով տրամադրեցին Եղիա Ներսեյանը, Անդրանիկ Այվազյանը, Կարեն Վարդանյանը, Հակոբ Մկրտչյանը:

Հատուկ շնորհակալություններս Եղիա Ներսեյանին և Պրոֆ. Անտոնիո Ինվերնիցցիին՝ բարոյական աջակցության համար: Ծնորհակալ եմ Արմինե Զոհրաբյանին գրքի ձեռագիրն ընթերցելու և արժեքավոր դիտողությունների համար:

1. ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-Ը ԸՍՏ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐԻ

Արտավազդ II-ի Թագավորության շրջանի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունների համար պարտական ենք Դիոն Կասսիոսին, որը մ. թ. 200-223 թթ. ընթացքում ստեղծած իր «Հոմեակական պատմության» մեջ բավական հանգամանալից կերպով ներկայացնում է Կրասսոսի և Անտոնիոսի արշավանքների պատմությունը: Արտավազդի մասին մյուս հիմնական գրական աղբյուրը Պլուտարքոսն է (մ. թ. 46 - 123 թթ.)՝ Կրասսոսի և Անտոնիոսի կենսագրություններով: Իրադարձությունների ժամանակագրությունն ավելի որոշակի է Դիոնի մոտ, մինչդեռ Պլուտարքոսը նրան լրացնում է ղեկավարի նկարագրության որոշ մանրամասներով: Արտավազդը հիշատակվում է նաև մի քանի այլ հեղինակների մոտ՝ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեակական Հնախոսություն XV, 104, Ստրաբոն, Աշխարհագրություն XI 13, 4; XI 14, 6, 10, 15, Մովսես Սորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Բ, գլ. իբ, իգ և այլն, բայց նրանց հաղորդած տեղեկությունները կա՛մ կրկնում են վերոհիշյալ երկու հեղինակների ասածը, կա՛մ վերաբերում են արքայի հետ կապված որևէ մասնակի հարցի, կա՛մ շղարշված են առասպելական պատմություններով:

Գ. Սարգսյանի հետ արձանագրենք, որ «գարաշրջանին վերաբերող առաջին հայացքից հարուստ թվացող աղբյուրները իրականում չափազանց միակողմանի են: Դրանք լույս են փոռում բացառապես այն անցքերի ու երևույթների վրա, որոնք կապված են Հոմոսի պատմության հետ: Մնացածը թանձր մշուշի մեջ է: Հայաստանի այս շրջանի ներքին կյանքի մասին չի պահպանվել ոչ մի տվյալ»³:

³ ՀԺԳ I, 616:

Տիգրանի որդի Արտավազդի մասին, մինչև նրա թագավոր դառնալը, ոչ մի տեղեկություն չկա: Հ. Մանանդյանը, առանց աղբյուրը նշելու, գրում է, որ «Տիգրան II-ի որդին, Արտավազդը, ինչպես ենթադրում են, դեռևս հոր ծերության օրերին նրա ավոտակիցն էր»⁴:

Արտավազդի թագավորման սկիզբը ենթադրաբար ընդունվում է մ.թ.ա. 55 թվականը, քանի որ Կիկերոնի ճառերից մեկը վկայում է, որ 56 թվին Տիգրանը դեռևս իշխող թագավոր էր (Cicero Pro Sestio XXVII, 59), իսկ 54 թվականին Կրասսոսի արշավանքը նկարագրելիս Պլուտարքոսը որպես Հայաստանի թագավոր է հիշատակում Արտավազդին (Plut. Crass. XIX):

Նույն 55 թվականին Հռոմում կոնսուլներ են ընտրվում Կրասսոսը, Պոմպեոսը և Կեսարը, որոնցից առաջինին որպես պրոկոնսուլական նահանգ բաժին է ընկնում Ասորիքը: 54 թ. գարնանը Կրասսոսը ժամանում է Ասորիք, գործով ներխուժում է Եփրատի ձախափնյա պարթևական տարածքները և հետ վերադառնում ձմեռելու: 53 թ. գարնանը Պարթևաստանի արքա Որոդ II-ի դեսպանները ժամանում են Կրասսոսի մոտ, որից հետո ականջատ է դառնում առաջիկա պատերազմի անխուսափելիությունը (Plut. Crass. XVIII): Այնուհետև Կրասսոսին է այցելում Արտավազդը: Այս մասին հաղորդում է Պլուտարքոսը և այստեղից էլ իմանում ենք, որ Հայաստանի թագավորն արդեն Տիգրանը չէր. «Կրասսոսին առավելապես խրախուսեց Արտավազդը (բնագրում՝ Արտաբազոս), Հայոց թագավորը: Նա ժամանեց ճամբար վեց հազար հեծյալներով: Սրանք, ինչպես նրանց անվանում էին, արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները: Արտավազդը խոստանում էր տալ ևս մեկ բյուր դրահապատ հեծյալներ և երեք բյուր հետևակ, որոնց

կպարենավորեր ինքը: Նա համոզում էր Կրասսոսին Պարթևաստան արշավել Հայաստանի միջով, քանի որ այնտեղ նա ոչ միայն ամեն ինչ առատորեն կունենար գորքի համար, քանզի այդ մասին ինքը կհոգար, այլ կընթանար ապահով ճանապարհով, պաշտպանված լինելով լեռներով, բլուրների անվերջանալի շարքով, որոնք դժվարանցանելի են հեծելազորի համար, որը պարթևների միակ ուժն է: Կրասսոսը գոհ մնաց արքայի բարյացակամությունից և շուրջ օգնությունից, բայց ասաց, որ կառաջանա Միջագետքի միջով, որտեղ թողել է բազմաթիվ արի հոռմայեցի զինվորների: Այնուհետև Հայոց թագավորը մեկնեց» (Plut. Crass. XIX)⁵:

Շուտով, 53 թ. գարնանը, Կրասսոսը 42 հազարանոց զորքով անցնում է Եփրատը: Հռոմեացիների դեմ ուղարկելով Սուրեն զորավարին, պարթևների արքա Որոդը ներխուժում է Հայաստան «որը մի ժամանակ Տիգրանի երկիրն էր, որպեսզի Արտավազդը Տիգրանի որդին, որն այն ժամանակ թագավորում էր (այնտեղ), իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկի հռոմայեցիներին» (Dio XL, 16, 2)⁶: Որոդի պլանը գործեց և Արտավազդն, իրոք, չկարողացավ կատարել խոստացածը. «Արտավազդ Արմենի մոտից դեսպաններ ժամանեցին և Կրասսոսին Հայտնեցին, թե որքան ծանր վիճակում է Արտավազդը, որը մեծ պատերազմի է բռնվել Հերոդեսի Հայաստան ներխուժման պատճառով: Զրկված լինելով Կրասսոսին օգնություն ուղարկելու հնարավորությունից, նա խորհուրդ է տալիս նրան, որ ավելի լավ կլինի, եթե ինքը Կրասսոսը ևս չըջվի ու զա այնտեղ և, միանալով Հայերի հետ, միասին կովի Հերոդեսի դեմ. իսկ եթե ոչ, ապա ճանապարհ գնալիս և կամ բանակելիս թող մշտապես խուսափի այնպիսի տեղերից, որոնք բարենպաստ են հեծելազորի համար, և թող նա մոտենա

⁴ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1977, էջ 243: Հայտնի չէ, թե ինչի հիման վրա է արված այս ենթադրությունը, բայց մեր ցուցակ 1-ի պղնձե, առայժմ բացառիկ դրամն այսօր մասամբ կարող է դրա հիմքերից մեկը համարվել, որտեղ Արտավազդը հիշատակված է միայն արքա տիտղոսով և թագը կրում է այնպես, ինչպես Հայրը, թեև սրանք վճռորոշ փաստարկներ չեն և կարող են մեկնաբանվել նաև այլ կերպ:

⁵ Պլուտարքոսից և Դիոն Կասսիոսից մեջբերված հատվածները արված են Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ:

⁶ Նաև Plut., Crass., XIX, 3: «Արդ՝ Որոդեսն իսկույն բաժանեց իր զորքը երկու մասի, և ինքն Արտավազդին պատժելու համար ավերում էր Հայաստանը, իսկ Սուրենին ուղարկեց հռոմայեցիների դեմ»:

լեռնային տեղանքին: Բայց Կրասսոսը, զայրացած և անխոհեմ, պատասխան չգրեց, այլ միայն պատվիրեց ասել, որ այժմ նա ժամանակ չունի Հայաստանի համար. բայց հետո կգա այնտեղ և Արտավազդին կպատժի դավաճանության համար» (Plut. Crass. XXII)⁷:

53 թ. մայիսին Պատան քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Հռոմեացիները պարտվում են, Կրասսոսը սպանվում է, իսկ նրա գլուխն ու ձեռքը Սուրենն ուղարկում է Հայաստանում գտնվող Որոդին (Plut. Crass. XXXII): «Երբ այս անցքերը տեղի էին ունենում, Հերոդեսն արդեն հաշտվել էր Արտավազդ Արմենի հետ. նրանք համաձայնվել էին, որ Արտավազդի քույրը ամուսնանա Հերոդեսի որդու՝ Բակուրի հետ⁸ (բնագրում՝ Պակորոս), նրանք փոխադարձաբար իրար մոտ խնջույքներ ու կերուխում էին կազմակերպում, հաճախ Հունական ներկայացումներ էին տրվում, քանի որ Հերոդեսին օտար չէին Հունարեն լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը նույնիսկ ողբերգություններ էր հորինում, գրում էր ճառեր ու պատմական երկեր, որոնց մի մասը պահպանվել է» (Plut. Crass. XXXIII)⁹: Այնուհետև Պլուտարքոսը պատմում է Կրասսոսի գլխի հետ կապված հայտնի պատմությունը¹⁰:

51 թ. օգոստոսին պարթևական զորքերը արքայազն Պակորոսի գլխավորությամբ անցնում են հակահարձակման, մտնում են Ասորիք ու հասնում մինչև Անտիոք (Dio XL. 28-29): Արտավազդն այս ուղղմարշավին օժանդակում էր Կապադովկիայի սահմանի մոտ զորաշարժեր կատարելով¹¹: Նույն թվականին պարթևական զորքը հեռանում է Ասորիքից և չորս տարի տևած պատերազմը դադարում է (Dio XL. 29-30):

Հռոմում թեժանում էր քաղաքացիական պատերազմը: 49 թ. Հունվարին Պոմպեոսը թողնում է Իտալիան և գալիս է Հունաստան, փորձելով Հուլիոս Կեսարի դեմ պայքարում ստանալ Արևելքի իր երբեմնի բարեկամների օժանդակությունը: «Այսպիսով բացի Փաոնակեսից և Որոդեսից - քանզի սրան նույնպես փորձեց իր կողմը զրավել, թեպետև Կրասսոսներին սպանելուց հետո սա թշնամի էր դարձել - բոլոր մնացածները, որոնք երբևիցե մտերմացել էին նրա հետ, թե՛ դրամ տվեցին և թե՛ ոմանք օգնություն ուղարկեցին, ոմանք էլ անձամբ բերեցին: Իրականում Պարթևը (Որոդեսը) նրան խոստացել էր, որ եթե ստանա Սիրիան, ապա կղաչնակցի նրա հետ. բայց քանի որ չստացավ այն, ուստի և մերժեց նրան օգնել» (Dio XLI. 55, 3-4): Արտավազդը ևս օգնել էր Պոմպեոսին, ուղարկելով մի զորախումբ (App. Bell. civ. II, 71), որը մասնակցել էր 48 թ. Հունիսին կայացած Փարսալոսի ճակատամարտին, ուր Պոմպեոսը պարտություն կրեց, փախավ Եգիպտոս և սեպտեմբերին սպանվեց: Հռոմի դեմ հանդես եկող և հանդուգն նվաճողական քաղաքականություն վարող Փաոնակը՝ Միհրդատ Եվպատորի որդին, որը հորը դավաճանելու գնով դարձել էր Բոսպորի արքան և այժմ ուզում էր իր թագավորությունն ընդարձակել Պոնտոսի ու չրջակա թագավորությունների հաշվին¹², և որին 62 թվականին Պոմպեոսը ընդունել էր իր բարեկամների և դաշնակիցների շարքը (Dio XXXVII. 14, 2), դավաճանեց նաև Պոմպեոսին¹³: «Իսկ Փաոնակեսին, որը փորձում էր արդարանալ, թե չի օժանդակել Պոմպեոսին, ուստի և իր այդ վերաբերմունքի համար ներողամտություն էր հայցում, (Կեսարը) նրա հանդես ոչ մի բարյացակամություն չցուցաբերեց, այլ մինչև իսկ հանդիմանեց նրան, իրեն բարեգործություն անողի հանդես վատ և անարգ

⁷ Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, Երևան, 2001, էջ 125-126:

⁸ Տե՛ս Աղ. 15.12:

⁹ Նույն տեղում, էջ 143-144:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 144-145:

¹¹ ՀժՊ I, էջ 610, որտեղ հղված է՝ Cicero, Epist. ad fam., XV, 3,1:

¹² «Եվ երբ (Կեսարը) արշավեց Փաոնակեսի դեմ, որն արդեն Պոնտոսի և Հայաստանի ոչ քիչ մասերին էր տիրում...», Dio, XLIV, 46,1:

¹³ Ինչպես դրամներն են ցույց տալիս, Փաոնակեսը Պոմպեոսի կողմից նույնիսկ ճանաչվել էր արքայից արքա, տե՛ս ВАРДАНЯН 1999:

գտնվելու համար» (Dio XLI. 63, 3-4): 47 թվականին Եգիպտոսից Պոնտոս ժամանելով, Կեսարը «եկավ, տեսավ և հաղթեց» Փառնակին՝ նրան դուրս վռնելով երկրից (Plut. Caesar. L; Dio XLII. 47): Դիոն Կասսիոսը գրում է նաև. «Եվ Կեսարը այնքան մեծ մարդասիրություն դրսևորեց, որ գովարանեց Պոմպեոսին հարած մարդկանց ու թույլատրեց նրանց պահել այն ամենը, ինչ (Պոմպեոսը) պարզեց էր իրենց, իսկ Փառնակեսին և Որոզեսին ատեց, քանզի չօգնեցին (Պոմպեոսին), նրա բարեկամը լինելով հանդերձ» (Dio XLIV. 45,3):

Պարթևաստանից և Բոսպորի թագավորությունից հետո երրորդ նշանակալից ուժն Արևելքում Արտավազդի Հայաստանն էր: Թեև որևէ ուղղակի կամ անուղղակի վկայություն չկա, բայց պատմաբանները ենթադրում են, թե հռոմեա-պարթևական առաջին պատերազմից ի վեր՝ 53 թվից սկսած, Արտավազդը դարձել էր Որոզի դաշնակիցը¹⁴: Բայց, ինչպես տեսնում ենք, Դիոնը Արտավազդին Կեսարի թշնամիների շարքում չի հիշատակում: Դիոնի վերոհիշյալ վկայությունից անուղղակիորեն հետևում է նաև, որ Արտավազդը լինելով հռոմեացիների դաշնակիցը, Պոմպեոսից հետո շարունակում էր այդպիսին համարվել նաև Կեսարի կողմից: Թեև 54-51 թթ. հռոմեա-պարթևական պատերազմի ընթացքում Արտավազդը ստիպված էր զիջումներ անել Որոզին, բայց հավատարիմ էր մնում Պոմպեոսի հետ իր հոր կնքած և, ըստ երևույթին, 50 կամ 49 թ. իր հետ վերահաստատած դաշնագրին¹⁵:

¹⁴ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1977, 257. ՀԺՊ I, 616:

¹⁵ Որ այդպիսի պայմանագրերը հարգվում էին նաև ժառանգների կողմից, վկայում են Պլուտարքոսի հետևյալ խոսքերը, երբ Պոմպեոսի մտերիմները խորհրդակցում էին, թե որ երկիրն ուղևորվի նա իր թշնամիներից խուսափելու համար. «Սակայն Թեոֆանես Լեսբոսացին Հայտարարեց, որ իրեն անհեթեթ է թվում, անուշադրության մատնելով Եգիպտոսը, ընդամենը երեք օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա գտնվող, և Պտղոմեոսին, թեև դեռ շատ երիտասարդ, բայց հոր կողմից Պոմպեոսին բարեկամությունը ու երախտիքով պարտական...» (ընդգծումը՝ Ռ.Վ.), Plut., Pomp., LXXXVI:

Մ. թ. ա. 47-ից մինչև 40 թ. ընկած ժամանակահատվածը շատ կցկտուր է լուսարանված գրավոր աղբյուրներում, իսկ Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկություններն առհասարակ բացակայում են: Կեսարը խիստ թշնամարար էր տրամադրված պարթևների հանդեպ և պատրաստություններ էր տեսնում մի նոր խոշոր արշավանքի նրանց դեմ ու, ինչպես կարելի է ենթադրել, թարմացրել էր դաշինքը Արտավազդի հետ: Այս ամենը պետք է, որ կրկին սրած լիներ Հայ-պարթևական հարաբերությունները, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ պարթևների ճնշումը Հայաստանի վրա¹⁶:

Արևելքի պրոկոնսուլությունն ընդունած Անտոնիոսը դեռ Ալեքսանդրիայում էր, երբ Բակուրի՝ Որոզ II-ի որդու և արքայակցի, և պարթևների կողմն անցած հռոմեացի զորավար Լարիենոսի կողմից գլխավորվող զորքերը մ.թ.ա. 40 թ. արագորեն գրավեցին ամբողջ Ասորիքը և Փյունիկիան՝ հասնելով մինչև Պաղեստինի սահմանը: Սակայն, 39 թվականին «Սիրիան, որը լքել էին պարթևները, (Վեստիդիոսը) վերագրավեց առանց մարտի, բացի Արադոս (քաղաքից), և դրանից հետո առանց դժվարությունների գրավեց Պաղեստինը, ահաբեկելով այնտեղ թագավորող Անտիոգոսին: Այս ամենը կատարելուց հետո, նա մյուս բոլոր մնացածներից յուրաքանչյուրից շատ դրամ գանձեց. շատ դրամ գանձեց նաև Անտիոգոսից (Հրեաստանի թագավոր), Անտիոքոսից (Կոմմագենեի թագավոր) և Մալքոս Նաբատեացուց այն պատճառով, որ նրանք օգնել էին Պակուրոսին» (Dio XLVIII. 41): 38 թ. Բակուրը կրկնեց իր արշավանքն Ասորիք, բայց այս անգամ անհաջող. Գինդարոս լեռան մոտ պարթևները պարտվեցին: Բակուրը սպանվեց, իսկ մնացյալ զորքը ապաստան գտավ Կոմմագենեի մայրաքաղաք Սամոսատում, Անտիոքոս I արքայի մոտ (Dio XLIX. 25; Plut. Crass. XXXVII):

¹⁶ Արտավազդի դրախմաները թողարկվել են 50-48 թթ. ընթացքում, որից հետո, մեր այսօրվա տվյալներով, դրանց թողարկումը դադարել է: Պարթևական ճնշման հետևանքներից չէ՞ր արդյոք Արտավազդի դրախմաների թողարկման այդքան արագ դադարեցումը:

Գ. Սարգսյանը ենթադրում է, որ Բակուրի սպանվելուց հետո (38 թ.) հայ և պարթև թագավորների խնամակալ կապերը խզվել էին և Հայաստանի ու Պարթևաստանի միջև սառնություն էր սկսվել¹⁷: Այսինքն, ենթադրվում է, որ 53 թվից սկսած, անփոփոխ, Հայաստանը Պարթևաստանի դաշնակիցն էր և միայն 38 թվին Բակուրի և ապա Որոզի մահով այդ հարաբերությունները որոշ չափով սառել էին: Այս տրամաբանությունը շարունակելով, հետազոտողները գտնում են, որ Անտոնիոսի կողմից ուղարկված Արևելքի կուսակալ Կանիդիոսը մ.թ.ա. 37 թ. վերջին և 36-ի սկզբին¹⁸ զորքով գալիս է Հայաստան և հարկադրում է Արտավազդին դառնալ Հռոմի դաշնակիցը¹⁹: Նկարագրելով մ.թ.ա. 37 թվին (Ազրիպայասի և Գալլոսի կոնսուլության ժամանակ) Պարթևաստանում կատարված իշխանափոխությունը, Դիոն Կասսիոսն անմիջապես շարունակում է. «Եվ ահա ձմեռվա մնացած կեսին Գելլիոսի և Ներվայի իշխանության ժամանակ, Պուպիոս Կանիդիոս Կրասսոսը, արշավելով իբերների դեմ, այդ կովում հաղթեց նրանց թագավոր Փառնաբազոսին, ստիպեց նրան դաշնակից դառնալ և նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալրանիա և հաղթելով սրանց ևս ու սրանց թագավոր Ջորերոսին, սրանց նույնպես իր կողմը գրավեց (ընդգծումը՝ Ռ.Վ.)» (Dio XLIX. 24,1): Այսպիսով տեսնում ենք, որ Հայաստանի անունն առհասարակ չի հիշատակվում, հետևաբար մենք չգիտենք, թե Արտավազդն արդյո՞ք հարկադրված էր ենթարկվել Հռոմեացու ճնշմանը, թե՞ նրա համար ցանկալի էր դեպքերի հենց այդպիսի ընթացքը: Համենայն դեպս, միակ աղբյուրը, որը

¹⁷ ՀԺՊ I, 617:

¹⁸ DEBEVOISE 1938, 122; ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1977, 257, նշում է 37 թիվը, ՀԺՊ I, 617՝ տարեթիվ չի նշում:

¹⁹ DEBEVOISE 1938, 122: «forced Armenia to become a Roman ally», ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1977, 257՝ «Արտավազդը ստիպված եղավ ընդունել Հռոմի գերիշխանությունը և նորից դառավ Հռոմայեցիների դաշնակիցը»: ՀԺՊ I, 617՝ Անտոնիոսը Կանիդիոսին հանձնարարել էր ինչ գնով էլ լինի ապահովել Հայաստանի լոյալությունը և նա Արտավազդից կորցեց այդ համաձայնությունը:

հիշատակում է Կանիդիոսի արշավանքի մասին Դիոնն է, որը լռում է Հայաստանի մասին²⁰:

Այդ անհանգիստ ժամանակաշրջանում երկրների միջև հարաբերությունները հաճախ փոխվում էին կտրուկ և տրամագծորեն: Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի նախորդը՝ Միհրդատ թագավորը, Տիգրան Մեծի փեսան էր և Լուկոլլոսի դեմ պատերազմում նրա հավատարիմ դաշնակիցը (Dio XXXVI. 14,2): Տիգրան Մեծի և Միհրդատի հաջորդները՝ երկու Արտավազդները, ինչպես տեսնում ենք, հիշատակվում են որպես թշնամիներ: Սակայն ե՞րբ և ի՞նչ պատճառով էին դաշնակցային հարաբերությունները փոխարինվել թշնամականի: Գրավոր աղբյուրներն այդ մասին ոչինչ չեն հայտնում, այլ միայն արձանագրում են, որ Անտոնիոսի արշավանքի նախօրյակին Հայաստանը և Ատրպատականը թշնամացած էին, իսկ վերջինս նաև պարթևների դաշնակիցն էր: Այստեղից հետևում է, որ Կանիդիոսն առանձնապես կարիք չուներ մեծ ջանքեր գործադրելու Արտավազդ II-ին Հռոմեացիների կողմը գրավելու համար:

3394

36 թ. գարնան վերջին (ապրիլին կամ մայիսի սկզբին)²¹ Անտոնիոսը շուրջ հարյուր հազարանոց բանակով մտավ Հայաստան՝ մտադրված լինելով «արշավանք ձեռնարկել մեղացիների թագավոր Արտավազդի դեմ, որը թշնամի էր Մեծ Հայքի իրեն անվանակից թագավորին... և այնտեղ իմանալով, որ Մեղացին շատ էր հեռացել իր Հայրենի երկրից, դաշնակից պարթև (թագավորին) օժանդակելու համար, իր գումակը և զորքի մի մասը թողեց Օպպիոս Ստատիանոսի հետ, պատվիրելով նրանց հետևել իրեն, մինչդեռ ինքը, վերցնելով հեծելազորը և հետևակի հզորագույն մասը, շտապեց առաջ, համոզված, որ առանց դիմադրության կգրավի թշնամու (ամրությունները). և նա նետվելով նրանց արքայանիստ Փրասպպա

²⁰ Ռ. Մանասերյանը ճիշտ է նկատել, որ այդ ժամանակ Հայքի և Հռոմեացիների միջև պատերազմ չի եղել: Կանիդիոսի արշավանքն ուղղված էր իբերների և աղվանների դեմ, ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1997, էջ 23:

²¹ DEBEVOISE 1938, 124.

(քաղաքի) վրա, սկսեց հողաթմբեր պատրաստել և հարձակումներ գործել» (Dio XLIX. 25, 1-2):

ՀԺՊ I-ում Գ. Սարգսյանը գրում է, որ «Արտավազը իր կամքին հակառակ միանում էր հռոմեական արչավանքին» (էջ 617): Որևէ հիմք չկա մտածելու, որ Արտավազը Անտոնիոսի արչավանքին մասնակցում էր հարկադրաբար, ընդհակառակը, երկու Արտավազների միջև թշնամության մասին Դիոնի վկայությունից կոնկրետ կարելի է եզրակացնել, որ Արտավազը II-ը շահագրգռված էր հռոմեացիների արչավանքի հաջող ելքով: Իսկ Պլուտարքոսի այն վկայությունը, թե Փրասպալայից նահանջելիս հռոմեական լեգեոնները «բարեհաջող անցան (Արաքս) գետի մյուս ափը և ոտք դրին հայկական հողը՝ ապա ասես բաց ծովում երկար ղեզերելուց հետո առաջին անգամ ցամաք տեսնելով, նրանք սկսեցին համբուրել քարերն ու ավազը և լալ ուրախությունից, միմյանց զրկախառնվելով» (Plut. Ant. XLIX), ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, հռոմեացիները Հայաստանը դիտում էին որպես դաշնակից ու բարեկամ երկիր, հող, որտեղ իրենք ապահով են: Նրանց դժգոհությունն, ըստ Պլուտարքոսի, ուղղված էր անձամբ Արտավազի դեմ, որն իբր դավաճանել էր իրենց: 36 թվականին Հայաստանը դեռևս նվաճված երկիր չէր, Անտոնիոսն այն նվաճված հռչակեց միայն 34 թ., երբ ձերբակալեց Արտավազին և պարտություն մատնեց նորընտիր թագավորին՝ Արտաշեսին:

Գ. Սարգսյանը գրում է նաև, որ «Նա (Արտավազը) հենց սկզբից հակված պիտի լիներ հարմար պահին ի սպառ լքելու իրեն պարտադրված այս ձեռնարկությունը» (ՀԺՊ 1, 618): Եթե մար Արտավազը Հայ Արտավազի թշնամին էր (իսկ մենք հիմքեր չունենք չհավատալու այդ մասին Դիոն Կասսիոսի վերը մեջբերված վկայությանը, XLIX. 25, 1), և այդ պահին պարթևները պաշտպանում էին մարերին, ապա Մարաստանի դեմ ուղղված հռոմեական արչավանքը ըխում էր նաև Հայաստանի շահերից: Պլուտարքոսն այս մասին ասում է. «Այդ անսպասելի անհաջողությունը հենց սկզբում, հասկանալի է, սաստիկ հուսալքեց Անտոնիոսին և նրա մարդկանց, իսկ Հայաստանի արքա Արտաբազը հռոմեացիների գործը

համարեց տանուլ տված և, հավաքելով բոլոր յուրայիններին, հեռացավ, թեև պատերազմի գլխավոր մեղավորը հենց ինքն էր» (Plut. Ant. XXXIX): Հիշենք նաև Դիոնի հետևյալ խոսքերը, որոնք վերաբերում են արդեն մ.թ.ա. 35 թ. դեպքերին. «Միաժամանակ նա (մար Արտավազը) կամենում էր (Արտավազը) Արմենին պատժել հռոմայեցիներին (իր երկրի դեմ) բերած լինելու համար» (Dio XLIX. 33, 1): Արտավազի կողմից պատերազմից խուսափելը կարելի է բացատրել, հավանաբար, այն հանգամանքով, որ նա արչավանքի ընթացքում հասկացել էր Անտոնիոսի ձեռնարկման անհեռանկարությունը և կանխատեսելով արչավանքի անհաջող ելքը չէր ցանկացել ավելի ևս սրել իր հարաբերությունները Ատրպատականի և Պարթևաստանի հետ, որոնց դեմ հանդիման Հայաստանը մնալու էր միայնակ՝ պարտված հռոմեացիների նահանջից հետո:

Անտոնիոսի և Արտավազի հարաբերությունների հետագա սրման հարցում շատ կարևոր են Արտավազի և Օկտավիանոսի միջև բարեկամական կապերի մասին Դիոն Կասսիոսի ակնարկները. «... այսուհանդերձ (Օկտավիանոս) Կեսարին հաջողվեց այն, որ Հայոց թագավորին վերաբերող գրվածքներից ոչինչ չհրապարակվի. քանզի սրան կարեկցում էր, քանի որ գաղտնաբար կապեր էր հաստատել նրա հետ Անտոնիոսի դեմ և միաժամանակ նախանձում էր Անտոնիոսին նրա հաղթահանողի համար» (Dio XLIX. 41, 5): Այս հատվածը վերաբերում է մ.թ.ա. 32 թ. դեպքերին²², երբ Արտավազը Ալեքսանդրիայում գերի էր պահվում: Ուշագրավ է մյուս վկայությունը. «(Օկտավիանոս) Կեսարը մեղադրում էր (Անտոնիոսին) այն քանի համար, որ վերջինս... Արմեն (Արտավազին) խաբելով, ձերբակալելով ու շղթայելով, մեծապես վարկաբեկել էր հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը» (Dio L. 1, 4): Պլուտարքոսը նույնպես Անտոնիոսին մեղադրում է երդմնազանցության մեջ, որ «Անտոնիոսը ուխտադրժորեն գերի վերցրեց Արտաբազին»: Այնուհետև փորձելով մեղմել նրա այս հան-

²² Այստեղ Դիոնը հիշատակում է մ.թ.ա. 32 թ. կոնսուլներ Գոմիտիոսի և Սոսիոսի անունները:

ցանքը, գրում է. «Բայց Անտոնիոսը, իր համար որպես արդարացում, կարող է վկայակոչել Արտաքազի դավաճանությունը, որն իրեն լքել էր մարական հողում...» (Plut. Ant. XCII (V)): Տակիտոսն ավելի խիստ է իր ձևակերպումներում. «(Հայաստանը) այդ ժամանակ թագավոր չուներ և գտնվելով պարթևների ու հռոմեացիների հզոր երկրների միջև, մեր նկատմամբ անհավատարիմ էր Անտոնիոսի անպատիվ արարքի պատճառով, որը Արտավազդին, հայերի թագավորին, բարեկամության դիմակի տակ իր մոտ էր կանչել, իսկ հետո չղթայել էր և, ի վերջո, մահվան էր մատնել» (Tacit. Ann. II,3):

Ե՞րբ էր սկսվել Օկտավիանոսի և Արտավազդի գաղտնի կապը: Արդյո՞ք այն հաստատվել էր, երբ Արտավազդը գերություն մեջ էր, թե՞ ավելի վաղ՝ 36-34 թթ. ընթացքում: Առաջին դեպքում պետք է ենթադրել, որ գերություն մեջ գտնվող Արտավազդն ինչ-որ հնարավորություն կարողացել է գտնել Օկտավիանոսի հետ կապ հաստատելու համար: Սակայն, առավել հավանական է թվում, որ այդ կապը երկուսի միջև հաստատվել է Ատրպատականում Անտոնիոսի պարտությունից հետո և որ այն այնքան էլ զաղտնի չի եղել, մասնավորապես, Անտոնիոսի համար²³:

Պատմարանները վաղուց արդեն նկատել են, որ Արտավազդի դավաճանությունը հարցը ուժնացվում էր Անտոնիոսի պարտությունը ինչ-որ ձևով արդարացնելու համար: Դժվար թե Օկտավիանոսը կարեկցեր մեկին, որն իրոք դավաճանած լիներ հռոմին²⁴: Այդ է ցույց տալիս նրա վերա-

բերմունքը Արտաշեսի նկատմամբ: Օկտավիանոսը մերժեց իր պատանդ եղբայրներին վերադարձնելու Արտաշեսի խնդրանքը, պատճառարանելով, որ նա սպանել էր Հայաստանում թողնված հռոմեացիներին (Dio XLI. 16,2), բայց և Արտավազդ Մեղացուն վերադարձրեց նրա Յոտապե դստերը, որին որպես կին իր Ալեքսանդր որդու համար տարել էր Անտոնիոսը, քանի որ Մեղացին հայ-պարթևական ուժերի կողմից պարտվելուց հետո ապաստան էր փնտրել Օկտավիանոսի մոտ (Idem.): Այս դեպքում Օկտավիանոսն անտեսեց, որ Արտավազդ Մեղացին և Անտոնիոսը պայմանավորվել էին «իրար օգնել մեկը՝ պարթևների դեմ, իսկ մյուսը՝ (Օկտավիանոս) Կեսարի դեմ», և իրար փոխադարձաբար որոշ թվով զինվորներ էին տվել (Dio XLIX. 44,2), ու ընդառաջեց նրան:

Մ.թ.ա. 34 թվականին Անտոնիոսը խաբուրթյամբ ձերբակալում է Արտավազդին և, որպես պատանդ պահելով, նրա հետ այցելում է Հայաստանի ամրոց-գանձատները՝ որոնցից մի քանիսը հիշատակում է Ստրաբոնը (Strabo XI. 14, 6), արքայի համար փրկագին պահանջելով (Dio XLIX. 39, 5):²⁵ «Գանձերի

մահապատժի էր ենթարկել դավաճանության համար 37/6 թվի ձմեռը» (ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ 1977, էջ 272, 257, տե՛ս Dio, XLIX, 32,3): Դավաճանություն և իր երկրում եղած հռոմեական կայազորներին ոչնչացնելու համար Անտոնիոսը 38 թ. դաժան պատժի ենթարկեց հրեաների արքա Անտիգոնոսին, որին «խաչին կապելով, մտրակահարեց - (պատիժ), որին ոչ մի այլ թագավոր չէր ենթարկվել հռոմայեցիների կողմից - և դրանից հետո սպանեց նրան» (Dio, XLIX, 22,3,6): 39 թ. Սիրիայից և Պաղեստինից պարթևներին հետ մղելուց հետո, Անտոնիոսի զորահրամանատար Վենտիդիոսը «չատ դրամ գանձեց նաև (հրեաների արքա) Անտիգոնոսից, (կոմմագենացիների արքա) Անտիոքոսից և Մալքոս Նարատեացուց այն պատճառով, որ նրանք օգնել էին Պակորոսին» (Dio, XLVIII, 41,5):

²⁵ «Եվ այստեղ ձերբակալելով նրան, սկզբում պահում էր առանց կապանքների և շրջագալում նրա հետ այն ամրոցները, որտեղ գտնվում էին գանձերը, որպեսզի կարողանա դրանք ստանալ առանց պատերազմի, արդարանալով, որ իբր նրան ձերբակալել է միայն այն պատճառով, որպեսզի հայերին հարկադրի տուրք վճարել նրա անձի և նրա թագավորության փրկության համար» (Dion, XLIX, 39, 5): Դիոնի շարադրանքից այնքան էլ պարզ չէ, թե ո՞ւմ առջև էր արդարանում Անտոնիոսը՝ Հայերի, թե՞ այն հռոմեացիների, որոնք,

²³ Այս կապակցությամբ Ն. Դիրվոյսը գրում է. «The fact that Octavian had attempted to enlist the aid of Artavasdes (Dio Cass. XLIX, 41,5, possibly also Vergil Georg. IV.560) may have provoked Antony's action. The Armenians, who know nothing of this intrigue, found in the seizure of their king a permanent grievance against Rome (Tac. Ann. II,3)», DEBEVOISE 1938, p. 134.

²⁴ Կարևոր է Հ. Մանանդյանի այն դիտողությունը, որ «եթե Արտավազդը հռոմեացիներին դավաճանած լիներ՝ նա, անշուշտ, կալանավորվելուց հետո իսկույն մահվան կրատապարտվեր, ինչպես Կապպադովկիայի Արիարաթ թագավորը, որին Անտոնիոսը ...

պահապանները» և «զենք կրողները» մերժում են գործարքը (Dio XLIX, 39, 6) և թագավոր են ընտրում Արտավազդի ավագ որդուն՝ Արտաշեսին, որն այդ իրադարձությունների ժամանակ կարողացել էր փախչել (Joseph. Ant. XV, 104-105):²⁶ Երբ առանց պատերազմի արքունական գանձերին տիրանալու Անտոնիոսի հույսը չարդարացավ և հայերն իրենց արքայից հրաժարվելու գնով որոշեցին նոր արքա ընտրել ու պաշտպանել իրենց, Անտոնիոսը զենքի ուժով տիրանում է Հայաստանին, ոմանց հոժարակամ, ուրիշներին բռնությունով (Dio XLIX, 40, 1): Արտաշեսը նրա դեմ պատերազմ է սկսում, բայց պարտվում է ու փախչում Պարթևաստանի թագավոր Հրահատի մոտ (Dio XLIX, 40, 1): Այս ամենից հետո Անտոնիոսը իր Ալեքսանդր որդուն նշանում է Յոտապեի՝ 35 թվականից իր դաշնակիցը և Հայ Արտավազդի ու պարթև Հրահատի թշնամին դարձած Ատրպատականի Արտավազդ արքայի դստեր հետ և, լեզեոն-

գուցե արդեն Հայաստանում, համաձայն չեն եղել նրա արարքի հետ: Իսկ գուցե այս խոսքերն արտացոլում են Անտոնիոսի դեմ Հռոմում տարածված մեղադրանքը՝ հոմեոսցուն անվայել դավաճանական արարքի համար: Հմմ. Dion, L, 1, 4, Tacit. II, 3, Plut., XCII (V):

²⁶ «Իսկ երբ գանձերի պահապանները ուշադրություն չդարձրին նրան և զենք կրողներն էլ (Արտավազդի) փոխարեն թագավոր ընտրեցին նրա որդիներից ավագագույնին՝ Արտաշեսին...» (Dion, XLIX, 39, 6): «Ուշադրություն չդարձրին նրան» արտահայտությունը կարելի է հասկանալ երկակի՝ «ուշադրություն չդարձրին Անտոնիոսին» կամ «ուշադրություն չդարձրին Արտավազդին»: Կոնտեքստից ելնելով, այս խոսքերը, ըստիս, պետք է հասկանալ հետևյալ կերպ. «պահապանները» և «զենք կրողները» ուշադրություն չդարձրին ո՛չ միայն Անտոնիոսին, այլև նրա հետ հարկադրաբար շրջագայող Արտավազդին և, փաստորեն, իրենց թագավորից հրաժարվելով, ընտրեցին Արտաշեսին: Այժմ մեզ համար դժվար է դատել, թե նրանք հանդիման էին, որ պետության գանձերը հանձնելով որպես փրկագին, իրենք, միևնույնն է, հետ չեն ստանա իրենց արքային, թե՞ նախընտրեցին արքային զոհելու գնով պահպանել պետության ունեցվածքը, կամ, ի վերջո, գուցե կարծում էին, թե նորընտիր արքան կարող է ազատել ձերբակալված հորը, երկրից դուրս քշել հոմեոսական լեզեոնները ու, միևնույն ժամանակ, պահպանել պետական գանձարանը: Իհարկե, եղավ այն, ինչ եղավ, բայց Դիոնի խոսքերը ակնարկում են մի բարդ իրադրություն մասին, որի մանրամասներն այդպես էլ հասու չեն լինելու մեզ:

ները Հայաստանում թողնելով, վերադառնում է Եգիպտոս, իր հետ տանելով Արտավազդին՝ կնոջ, որդիների (Dio XLIX, 40, 3 և ուրիշներ) և նրա սատրապների հետ միասին (Joseph. Ant. XV, 104):

33 թվականին, իր պարթևների դեմ արշավելու համար, Անտոնիոսի բանակը Հայաստանով շարժվում է մինչև Արաքս գետը (Dio XLIX, 44, 1-3), որը Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանն էր (Plut. Ant. XLIX, 2): Արշավանքը չի իրագործվում, նա բավարարվում է միայն Ատրպատականի արքա Արտավազդի հետ համաձայնություն կնքելով, ըստ որի՝ ա) պայմանավորվում են իրար օգնել, մեկը պարթևների դեմ, մյուսը՝ Օկտավիանոս Կեսարի դեմ, և այդ առնչությամբ իրար որոշ թվով զինվորներ են տալիս, բ) մար Արտավազդը ստանում է Անտոնիոսի կողմից նորանվաճ Հայաստանից որոշ մասեր, գ) Անտոնիոսը տանում է նրա Յոտապե դստերը իր որդի Ալեքսանդրի հետ ամուսնացնելու համար, դ) Արտավազդը Անտոնիոսին է հանձնում 36 թվականին Ստատիանոսի դեմ ճակատամարտում զրաված զինվորական զրոշները: Բացի այդ, Անտոնիոսը Փոքր Հայքը Հայաստանից անջատելով, պարզեցում է Պոնտոսի արքա Պոլեմոնին, որը միջնորդել էր իր և Ատրպատականի Արտավազդի միջև հարաբերություններ հաստատելու հարցում: Պ. Լուկիոս Փլավիոսին, որը 33 թվականին²⁷ ընտրվել էր Հավելյալ կոնսուլ և Անտոնիոսի հետ գտնվում էր Հայաստանում, թողնում է այստեղ իրրև կառավարիչ, իսկ ինքը 33/2 թվականի ձմռանը շտապում է Հոնիա և Հունաստան՝ Օկտավիանոսի դեմ պատերազմելու (Dio XLIX, 44, 3-4):

32 թվականին մար Արտավազդը, օգտվելով դաշնակից Հոմեոսցիների ներկայությունից, հաղթում է իր վրա հարձակում գործած պարթևներին և Արտաշեսին, որը ցանկանում էր իր տոհմական իշխանությունը հաստատել Հայաստանում (Dio XLIX, 44, 4):

31 Թվականին, Օկտավիանոսի դեմ ճակատամարտի պատրաստվելիս, Անտոնիոսը հետ է կանչում մար Արտավազդին որպես օգնություն հանձնած ու նաև Հայաստանում թողած իր զորքերը, որի հետևանքով Մեղացին պարտվելով, ապաստան է խնդրում Անտոնիոսի հակառակորդի՝ Օկտավիանոսի մոտ, իսկ Արտաշեսը, պարթևների օժանդակությամբ, հաստատվում է Հայաստանում (Dio XLIX. 44, 4): Հոռմը միաժամանակ կորցնում է և՛ Հայաստանը, և՛ Մարաստանը, որը կա՛մ ամբողջությամբ, կա՛մ մասամբ ենթարկվում է Արտաշեսին: Հավանաբար նույն թվականին Արտաշեսը սպանել է տալիս Հայաստանում մնացած Հռոմեացիներին (Dio LI. 16, 2):

31 Թվականի վերջին կամ ավելի ուշ, Արտաշեսը դիմում է Օկտավիանոս Կեսարին, նրանից խնդրելով վերադարձնել Հռոմում որպես պատանդ պահվող իր եղբայրներին: Կեսարը մերժում է բավարարել խնդրանքը, այն պատճառաբանելով Հռոմեացիների կոտորածով (Dio LI. 16, 2)²⁸:

2. ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԻԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Աշխատության մեջ օգտագործվել են այն դրամները, որոնք հայտնի են հրատարակություններից, որոնք պահվում են ՀՊԹ ղրամագիտություն բաժնում և որոնք տրամադրվել են Հավաքորդների կողմից²⁹:

Ստորև ներկայացվող ցուցակներում խմբավորված են նախ՝ Արտավազդ II-ի «արքա» տիտղոսով պղնձե թողարկումը, ապա՝ ղրախմաները և մյուս պղնձե թողարկումները, և վերջում՝ տեսրագրախմաները: Ընտրվեց այս կարգը, քանի որ այն, ընդհանուր առմամբ, արտացոլում է նաև Արտավազդի ղրամաթողարկման ժամանակագրական Հաջորդականությունը:

Յուրաքանչյուր խմբի ներսում դրամները դասավորված են ըստ կշիռների նվազման կարգի: Սա դասակարգման լավագույն ձևը է, ավելի լավ կլինեք դրամները խմբավորել ըստ դիմերեսի պատկերազրույթյան մանրամասներում նկատվող տարբերությունների: Սակայն, հատկապես պղնձե դրամներում, այդպիսի դասակարգման փորձը կլինեք թերի՝ դրամների մեծ մասի վատ պահպանվածության պատճառով, մանավանդ որ դրամների մի մասն ինձ ծանոթ է երբեմն ոչ այնքան որակյալ լուսանկարներից:

²⁸ 31/0 թ. է թվագրվում Արտաշես II-ի մեղ Հայտնի երկու բրոնզե թողարկումներից առնվազն մեկը, որի վրա նշված է թողարկման տարեթիվը ըստ պոմպեոսյան տոմարի. այս մասին տե՛ս ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2000 կամ VARDANYAN 2001.

²⁹ Այս կապակցությամբ խորին երախտագիտությունս եմ Հայտնում եղիա Ներսեսյանին, Անդրանիկ Այվաղյանին, Հակոբ Մկրտչյանին, Կարեն Վարդանյանին:

2.1 Պղնձե վաղագույն թողարկումը
(ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΑΡΤΑΥΑ[ΖΔΟΥ])

Աղյուսակ 1

Դիմ. Արտավազդի կիսանդրին աջ, երիտասարդ դիմագծերով: Թագը Հինգ սրածայր ելուստներով, վզկալով և ականջակալով (ինչպես Հոր՝ Տիգրանի թագը): Թագը զարգարող խորհրդանշանները Հստակ չեն (աստղ երկու արծիվների միջև): Գլխի Հետևում Α տառը:

Դարձ. Նոճի: Գրությունը. աջից՝ ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ↓, ձախից՝ ΑΡΤΑΥΑ ↓: Ներքևում Α (°) տառը: Կետավոր շրջանակ:

1.1.* կշ. 2.76 գ տրամ. 14.0 մմ առանցք. 11 ժամ

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

2.2 Դրախմանները (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ) ³⁰

Աղյուսակ 2

Արծաթ

Դիմ. Արտավազդի կիսանդրին աջ, երիտասարդ դիմագծերով: Թագը Հինգ սրածայր ելուստներով, վզկալով և վեր բարձրացված ու թագի ճակատային մասում ամրացված ականջակալներով: Թագի կենտրոնական մասում, քառանկյան մեջ՝ աստղ երկու արծիվների միջև: Երևում են ապարոշի

³⁰ Չափագիտական տվյալները՝ կշիռը, տրամագիծը, տրված են այնպես, ինչպես դրանք կան Հրատարակություններում: Երբեմն նույն դրամի վերաբերյալ կան տարբեր տվյալներ (ցուցակում տալիս են ենթադրաբար վստահելի կշիռը, իսկ տարբերվող տվյալը Հիշատակում են ծանոթագրության մեջ), երբեմն դրանք տրված են լինում կտրացված թվերով, մի շարք դեպքերում կա միայն կշիռը, առանց տրամագծի չափի և կնիքների առանցքների հարաբերության մասին նշումների: Ուստի գրականությունից վերցված տվյալներն, այս տեսակետից, ոչ միշտ են լրիվ ու անսխալ:

ժապավենները, ականջը և նրանից կախված օղը, եռագալար մանյակը պարանոցին, արքայական ծիրանու վերին մասը: Դիմապատկերը երիզում է ուլունքաձև շրջանակը:

Դարձ. Քառաձի մարտակառք արչավելիս, դեպի ձախ: Կառապանը երկար զգեստով, ճառագայթավոր թագով, ձախ ձեռքով բռնել է ձիերի սանձը, իսկ աջ ձեռքում՝ Նիկեն է, որը պսակ է դնում նրա գլխին: Ձիերի դիմաց ₴ մենագիրը, Նիկեից ձախ Հ (ստիգմա) կամ Z (ձետա) տառերը: Գրությունը վերևում ΒΑΣΙΛΕΩΣ →, ներքևում ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ →:

Կշիռը տրամ. առանցք. տարին

2.1.*³¹ 4.04 գ 8.3 մմ 1 ժ. Հ (=6)

ՀՊԹ, 17824/54 (Սառնակունքի գանձ) = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, աղ. II, 3 = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, էջ 81, թիվ 130 = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983, մեծացված լուսանկարը = MOUSHEGHIAN, MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 2000, no. 130 = NERCESSIAN 2003, a1-p2a:

2.2.* 4.04 գ 19.8 մմ 12 ժ. Հ

ՀՊԹ, 16022 (Սառնակունքի գանձ) = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, աղ. II, 2 = ՀԺՊ 1 1971, էջ 605 = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, էջ 81, թիվ 129 = ТИРАЦЯН 1973, p. 51, рис. 4, 2 = АРАКЕЛЯН 1976, тб. LXXVI = ТИРАЦЯН 1976 (ՀՄՀ), էջ 144 = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983, էջ 56, թիվ 46, աղ. 74 = MOUSHEGHIAN, MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 2000, no. 129 = NERCESSIAN 2003, a1-p1a:

2.3. 3.96 գ Հ

Հիշատակված է BEDOUKIAN 1978, no. 130-ի տակ, Մյունցկաբինետ, Բեռլինի թանգարան, լուսանկարը տրված է:³²

2.4.* 3.86 գ 20 մմ 12 ժ. Հ

³¹ Աստղանիշով նշված են այն դրամները, որոնց լուսանկարները կան տախտակներում:

³² Այս դրամի, ինչպես նաև Բեռլինի Մյունցկաբինետում երկու այլ դրախմանների (տե՛ս 2.11 և 2.12) գոյության մասին Հիշատակող միակ սկզբնաղբյուրը Ջ. Պտուկյանն է: Դրամների տվյալները ճշտելու և դրանց լուսանկարները Բեռլինի Մյունցկաբինետից ձեռք բերելու մեծ փորձերը, ցավոք, Հաջողություն չունեցան:

NFA V, 1978, no. 213 (NERCESSIAN 1995, p. 196, note 16) = NERCESSIAN 1995, no. 124, Y. Nercessian coll. = NERCESSIAN 2003, Y. Nercessian coll., a1-p5a:

2.5.* 3.85 գ 20 մմ Շ

Naville 10, 15 June 1925, no. 1573 (3.85 g, 20 mm) = Leu & NFA, 16 Oct. 1984, no. 286 = CNG 51, 1999, no. 761 (3.85 gm) = NERCESSIAN 2003, a1-p3a.

2.6.* 3.82 գ 12 ժ Շ

Lanz 44, 16 May 1988, no. 254 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 221, no. 113 = NERCESSIAN 2003, a1-p4a.

2.7.* 3.79 գ 17 մմ 12 ժ Շ

ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1968, էջ 348, թիվ 23 (3.78 գ), Չ. Պտուկյանի ժող. = BEDOUKIAN 1978, no. 130 = NERCESSIAN 2003, a2-p7a (3.792 g, 17 mm, 12 h):

2.8.* 3.77 գ 6 ժ Շ

Egger, 28 Nov. 1904, Prowe Coll., no. 1521 (3.76 g) = BEDOUKIAN 1978, no. 130 (3.80 g) = Numismatic Collection N. K., 27 oct. 1992, no. 858 = NERCESSIAN 2003, a2-p6a (3.77 g)³³:

2.9.* 3.70 գ 17 մմ Շ

Hirsh 25, 29 Nov. 1909, no. 3119 (3.73 g, 17 mm) = BEDOUKIAN 1978, no. 130, Վիեննայի Մխիթարյանների թանգարան, լուսանկարը տրված է = NERCESSIAN 2003, a3-p8a (3.70 g):

2.10. 3.69 գ Շ

Այս դրամի մասին ՄՈՒՇԵԴՅԱՆ 1964, էջ 322, ծան. 24 նշված է. «Гос. Эрмитаж, отдел нумизматики, рукописный каталог античных монет ном. 19417», լուսանկարը տրված է: Հիշատակված է BEDOUKIAN 1978, no. 130-ի տակ, Պետական էրմիտաժ, Սանկտ-Պետերբուրգ:

2.11. 3.59 գ Շ

³³ SEYRIG 1955, p. 128, note 69, հիշատակված է մի դրամա Շ (ստիգմա) տառով, Հղված՝ Catalogue Ars Classica, X, 1573 (anc. coll. Th. Prowe), որն, ըստ երևույթին, այս դրամն է (Հմմ. NERCESSIAN 2003, a2-p6a):

Հիշատակված է BEDOUKIAN 1978, no. 130-ի տակ, Մյունցկա-բինետ, Բեռլինի թանգարան, լուսանկարը տրված է:

2.12. 3.46 գ Շ

Հիշատակված է BEDOUKIAN 1978, no. 130-ի տակ, Մյունցկա-բինետ, Բեռլինի թանգարան, լուսանկարը տրված է:

2.13.* 3.78 գ 20 մմ Z (= 7)

CNG 36, 1995, Araratian Coll., no. 608, արծաթապատ դրամ, որի արծաթյա չերտը շատ տեղերում պոկված է = NERCESSIAN 2003, a5-p10a:

2.14.* 3.63 գ 17 մմ Z

BMC Galatia, no. 101,1, Pl. XIV, 2 = BEDOUKIAN 1978, no. 131 = NERCESSIAN 2003, a4-p9a, տե՛ս նաև MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 221, no. 114, որտեղ կչիտը տրված է 3.66 գ, Բրիտանական թանգարան:³⁴

2.1 և 2.2-ի, ինչպես նաև 2.4 և 2.6-ի դիմերեսները թողարկված են նույն կնիքներով:

2.4, 2.7 և 2.9-ի դարձերեսները միմյանց նման են Հետևյալ մանրամասնություններով. կառապանի գլուխը և ΒΑΣΙΛΕΩΣ բառը նույն հորիզոնականի վրա են, իսկ ΒΑΣΙΛΕΩΝ-ի N տառը «մխրված» է կառքի անվի մեջ: Տեղի սղության պատճառով Նիկեն պատկերված է խիստ պայմանական և գրեթե անճանաչելի է: Գրության մեջ սիգմա տառը ավելի շուտ ունի Ը քան Տ ձևը:

2.1 և 2.2, 2.6 և 2.8, ինչպես նաև 2.14-ի դարձերեսները միմյանց նման են նրանով, որ կառապանի գլուխը ΒΑΣΙΛΕΩΣ բառից ցած է գտնվում:

2.13-ը արքայի դիմապատկերի և դարձերեսի կատարման առանձնահատկություններով տարբերվում է մյուսներից: Գրության մեջ բառերի վերջին տառերը բացակայում են. ΒΑΣΙΛΕΩ Β[.]ΑΣΙΛΕ ΑΡ[Τ]ΑΥΑ:

³⁴ MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 221, no. 114-ի տակ հիշատակված է ևս մի դրամա, 2.85 գ կշռով, իբր Ե. Ներսեսյանի ժողովածու-ից: Այս տեղեկությունը ճիշտ է:

2.3 Գարձերեսին նոճու պատկերով պղնձե թողարկումները
(ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ)

Աղյուսակ 3 - 4

Դիմ. Արտավազդի կիսանդրին աջ, Հասուն տղամարդու դիմագծերով: Թագը հինգ սրածայր ելուստներով, կենտրոնում՝ աստղ երկու արծիվների միջև³⁵: Երևում է միայն վզկալը, ապարոշի ժապավենները: Գլխի հետևում՝ A տառը:

Դարձ. Նոճի: Գուլթյունը ձախից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ↑, աջից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ ↑³⁶:

կշիռը տրամ. առանցք.

3.1.* 8.17 գ 24 մմ

ΒΑΣ[..... / ΒΑΣΙΛΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑ[....

CNG 36, 1995, no. 614 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 137, Araratian Collection ³⁷: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

3.2.* 6.99 գ 22.0 մմ 11 ժ.

..]ΣΙΑΛΕΩ[. / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

³⁵ Տիգրանի II-ի նոճու պատկերով պղինձերում արքայի թագը կրում է Հետևյալ խորհրդանշանները. արքայի գլխի հետևում A տառը չունեցող թողարկումներում թագը զարդարված է կա՛մ գիսավորով, կա՛մ միայնակ ուլթաթև աստղով. գլխի հետևում A տառն ունեցող թողարկումներում թագը զարդարված է աստղ-երկու արծիվներով կամ Π-աձև կետավոր շրջանակի մեջ ամփոփված անորոշ մի խորհրդանշանով (ա՛ստղ):

³⁶ Ե. Ներսեսյանը «նոճի» տիպից (նաև՝ «նիդակի ծայր», «Հասկ» մեկնաբանություններով) Հիշատակում է 12 դրամ, տես՝ NERCESSIAN 1995, p. 77, no. 132:

³⁷ «Արարատյան» ժողովածու անվան տակ CNG 36-ում 1995 թ. վաճառքի էր ներկայացվել մի Հավաքորդի կողմից ավելի քան քառասուն տարիների ընթացքում Հավաքված ժողովածուն (390 դրամ), որի մեծ մասը կազմում են Արտաշեսյան և Ռուբենյան, ինչպես նաև Հայաստանի Հետ առնչվող երկրների դրամները:

3.3.* 6.98 գ 22.8 մմ 11 ժ.

[... / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖ[

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

3.4.* 6.97 գ

.....]ΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑΖΔ[..

Münz zentrum, 11 September 1996, 102 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 222, Pl. 7, 118.

3.5.* 6.87 գ 22 մմ

[.....] /]ΑΣΙΑΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

CNG 36, 1995, no. 613 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 136, Araratian Coll. Վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա՝ Աստարտե-եվրոպեի կիսանդրին աջ / սապատավոր ցուլ արչավելիս ձախ, մ.թ.ա. 85/4 թ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 57, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40-41, no. 332):

3.6.* 6.81 գ

BA[...]ΕΩΣ[/]ΑΣ[.....]ΡΤΑ[.....

Spink 102, 1994, no. 191, դարձերեսի տիպը նկարագրված է որպես ցորենի Հասկ: No. 192-ի տակ Հիշատակված են ևս 7 նույնատիպ դրամներ, որոնց կշռային տվյալները և լուսանկարները չեն տրված:

3.7.* 6.76 գ 19 մմ

..]ΑΣ[..... / .....]ΕΩΝ [.....]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 135, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա՝ Տիսեի կիս-անդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաքթին նստած ձախ, մ.թ.ա. 134-129 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 57, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, nno. 300-306).

3.8.* 6.46 գ 21 մմ

..]ΑΣΙΑΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

CNG 46, 1998, no. 691 (6.46 g, 21 mm). Վերաթողարկված անորոշ տիպի դրամի վրա:

3.9.* 5.79 գ 19 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑ[....

CNG 36, 1995, no. 616 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 138

(տե՛ս նաև MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 222, no. 118.), Araratian Coll. 3 CNG 36, p. 58-ում այս դրամի դարձերեսի տիպը նկարագրված է որպես «Հասկ», NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 57-ում՝ որպես «նոճի»: Վերաթողարկում (?):

3.10.* 5.56 գ 22 մմ

BAΣ[..... / [.....]

BEDOUKIAN 1978, no. 135 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 139,

Ձ. Պտուկյանի ժողովածու: Վերաթողարկված անորոշ դրամի վրա:

3.11.* 5.42 գ 22,6 մմ 12 ժ.

BA[.]ΛE[.] / ΒΑΣΙΛE[.] APTAYAZ[.]

ՀՊԹ, 19459/3, նվեր Թ. Պետյանից (Սիրիա), 1986 թ.:

Վերաթողարկված անորոշ դրամի վրա (Հետքերը երևում են դարձերեսի ձախ դաշտում):

3.12.* 5.40 գ 20 մմ

Գրությունն անընթեռնելի

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 134, L. Սարյանի Հավաքածու:

Վերաթողարկված Անտիոքի դրամի վրա՝ Ջևաի գլուխը աջ / Ջևար նստած ձախ, մ.թ.ա. 92-87 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 57, 44, undertype A; BMC Galatia, Cappadocia, and Syria, p. 153, no. 12)3

3.13.* 4.68 գ 18.6 մմ 12 ժ.

ΒΑΣΙΛE[.] / ΒΑΣΙ[.....] APTA[.....]

ՀՊԹ, 19517/2, նվեր Վ. Մոմջյանից (Սիրիա), 1983 թ.:

3.14.* 4.66 գ

ΒΑΣΙ[.]EΩ[.] / [...]ΛEΩN [.....]

Peus 340, Sammlung Nicolas V. Jamgochian, 1994, no. 458 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 222, no. 118, որտեղ կշիռը սխալմամբ տրված է 4.46 գ:

3.15.* 4.34 գ 17 մմ

]ΑΣΙΛE[.] / ΒΑΣΙ[.....] [.....]

CNG 46, 1998, no. 690 (4.34 g, 17 mm). Վերաթողարկում:

3.16.* 4.31 գ 18 մմ

B[.....] / ΒΑΣΙΛE[.] [.....]

NERCESSIAN 1995 no. 132, Մ. Աբգարյանցի Հավաքածու = NERCESSIAN, Y.T., Auction III, Armenian Coin Collection of Dr. M.

Abgarians, 2 June 1998, no. 34 (4.31 g, 18 mm): Վերաթողարկում:

3.17.* 4.20 գ 18 մմ 12 ժ.

BAΣ[..... / ΒΑΣΙΛE[.]]PTA[.....]

Ե. Ներսեսյանի ժողովածու (ԱՄՆ):

3.18.* 3.70 գ 16 մմ

.....]EΩΣ / [...]ΛE[.] APTAY[.....]

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

3.19.* 3.45 գ 17 մմ 12 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի

Ե. Ներսեսյանի ժողովածու (ԱՄՆ): Վերաթողարկում (?):

3.20.* 2.92 գ 17 մմ

Գրությունն անընթեռնելի

CNG 36, 1995, no. 615 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 140, Araratian Coll. 3: CNG 36, p. 58-ում այս դրամի դարձերեսի տիպը նկարագրված է որպես «Հասկ», NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 57-ում՝ որպես «նոճի»: Վերաթողարկված, ըստ CNG 36-ի՝ Արաղոսի թողարկման անորոշ տիպի դրամի վրա, ըստ NERCESSIAN & SARYAN 1996-ի՝ նախկին տիպն անորոշ է:

2.4 Դարձերեսին Նիկեի պատկերով պղնձե թողարկումները (ΒΑΣΙΛEΩΣ ΒΑΣΙΛEΩN APTAYAZAOY)

Աղյուսակ 5 - 9

Դիմ. Արտավազդի կիսանդրին աջ: Թագը Հինգ սրածայր ելուստներով, կենտրոնում՝ աստղ երկու արծիվների միջև: Երևում է միայն վզկալը, ապարոշի ժապավենները, երբեմն՝ ականջօղը, մանյակը, կետավոր շրջանակը: Գլխի Հետևում՝ Α տառը:

Դարձ. Նիկեն դեպի ձախ, երկար զգեստով³⁸, նեղ

³⁸ Նիկեն պատկերված է չարժման մեջ, թեթևակի ծածանվող քղանցքով կամ անշարժ դիրքում, առանց ծալքերի պատկերված

Թևերով³⁹, աջ ձեռքն առաջ պարզած, Հավանարար պսակ բռնած⁴⁰, ձախը իջեցված է կամ պատկերված չէ: Գրությունը աջից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ↓, ձախից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ ↓⁴¹:

կշիռը տրամ. առանցք.

4.1.* 9.12 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩ[. / [..... ..]]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 122, դ. Մակդոնալդի Հավաքածու: Վերաթողարկված Անտիոքի դրամի վրա՝ Ջևաի գլուխը աջ / Ջևաը նստած ձախ, մ.թ.ա. 92-87 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 44, undertype A; BMC Galatia, Cappadocia, and Syria, p. 153, no. 12):

4.2.* 8.98 գ 20 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / .]ΑΣΙΑ[... [.....]

Այս դրամը նկարագրված է՝ BABELON 1980, p. 215, Pl. XXIX, fig. 16 և Պտուկյան 1968, էջ 347-348, նկ. 24, ուր նշված է նաև, որ դրամի կշիռը 9 գրամ է և ծագում է Փարիզի ազգային գրադարանի Հավաքածուից = MOUCHEGHIAN & DEPEYROT 1999, Pl. 7, 117/B: Հավանարար այդ նույն դրամի մասին է Հիշատակված BEDOUKIAN 1978 p. 70, no. 134-ի տակ, որը նույնպես ծագում է վերոհիշյալ Հավաքածուից և կշռում է 8.98 գ, ուստի այստեղ ես տալիս եմ այս վերջին տվյալը: Վերաթողարկում (Հետքերը երևում են դիմերեսի ձախ դաշտի եզրին):

զգեստով:

³⁹ Նիկեի Թևը մեծ մասամբ երկար է, Հասնում է մինչև սրունքները և պատկերման ձևով տարբերվում է Թե՛ Տիգրան Մեծի և Թե՛ Հաջորդ արքաների դրամների Նիկեի Թևերից: Կան քիչ Թվով օրինակներ, որտեղ Նիկեի Թևը կարճ է, գրեթե այնպիսին, ինչպիսին տեսնում ենք Տիգրան Մեծի որոշ դրամների վրա (BEDOUKIAN 1978, Pl. 6, 120):

⁴⁰ Պետք է նկատել, որ ինձ Հայտնի ոչ մի օրինակի վրա, նույնիսկ լավ պահպանված, պսակը չի երևում: Պսակի գոյությունը ենթադրվում է ձեռքի առաջ պարզած դիրքից:

⁴¹ Ընդունելով CNG 36, p. 58-ի ուղղումը, ըստ որի Արտավազդի թողարկումներում «արքան կանգնած դեպի ձախ» տիպը (BEDOUKIAN 1978, nos. 133, 134 և NERCESSIAN 1995, nos. 125, 126) գոյություն չունի և այն իրականում Նիկե տիպով վատ պահպանված օրինակներ են, ապա Ե.Ներսեսյանի կողմից Հաշվառված Նիկեով դրամները 34-ն են (NERCESSIAN 1995, pp 76-77):

4.3.* 8.78 գ

]ΑΣΙΛΕΩ[. / ΒΑΣΙΛΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑ[....

CNG XXVII, 1993, no. 29 (8.78 g).

4.4.* 8.28 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑ[....

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 124, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ = ACB, Bulletin 17 (1994), no. 54 (8.28 g, 22 mm):

4.5.* 8.18 գ

[.....] / ΒΑΣ[.... [.....]

Ariadne Galleries, Ancient Coins, Mail Bid Auction, 15 September 1982, no. 123. Վերաթողարկված անորոշ տիպի դրամի վրա:

4.6.* 8.16 գ 23 մմ

[.....] / ....]ΛΕΩΝ ....]ΥΑΖΔΟΥ

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 118, Լ. Սարյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված է Արագոսի դրամի վրա՝ Աստարտե-Եվրոպեի կիսանդրին աջ / սապատավոր ցուլ արչավելիս ձախ, մ.թ.ա. 87/6 թ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 329):

4.7.* 7.72 գ 21.9 մմ 11 ժ.

ΒΑΣΙΛΕΩ[. / [..... ..]]

ՀՊԹ, 19459/4, նվեր Թ. Պետյանից (Սիրիա), 1986 թ.: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ (դարձերեսին կան Հազիվ նշմարելի Հետքեր):

4.8.* 7.71 գ 23 մմ

]ΑΣΙΛΕ[. / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔ[....

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 120 = Spink 102, 1994, no. 188, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված Արագոսի դրամի վրա՝ Աստարտե-Եվրոպեի կիսանդրին աջ / անորոշ, մ.թ.ա. 94/3 (°) թ. թողարկված (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 325, Pl. V, 9): Spink 102, 1994, no. 188-ի տակ Հիշատակված է 6 դրամ, բայց տրված է միայն մեկի լուսանկարը: Նույն տեղում no. 189-ի տակ Հիշատակված է Արտավազդի ևս 6, իսկ no. 190-ի տակ՝ ևս 7 դրամ:

4.9.* 7.55 գ 23 մմ

.]ΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 123, վ. Ասատուրյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.10.* 6.92 գ 18 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ..]ΣΙΛΕΩΝ [.....]

CNG 61, 2002, no. 896.

4.11.* 6.86 գ 21 մմ

.]ΑΣΙΛΕΩ[. / ....]ΛΕΩΝ ..]ΤΑΥΑΖΔΟ[.

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 125 = NERCESSIAN 1995, no. 130, Մ. Արզարյանցի Հավաքածու = NERCESSIAN, Y.T., Auction III, Armenian Coin Collection of Dr. M. Abgaryans, 2 June 1998, no. 33 (6.86 g, 23 mm): Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.12. 6.64 գ 20.5 մմ 12 ժ.

ΒΑΣΙ[.... / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔ[...

eBay Auction, 2003.

4.13.* 6.64 գ

ΒΑΣΙΛΕ[.. / ΒΑΣΙ[.... ΑΡΤΑ[.]Ζ[...

Այս դրամի (Գ. Մաթոսյանի Հավաքածու) դարձերեսի պատկերատիպը BEDOUKIAN 1978, p. 70, no. 134-ը ներկայացնում է որպես «արքան կանգնած ձախ, առաջ պարզած աջ ձեռքում պսակ, իսկ ձախ ձեռքը երկար նիզակի վրա հենած», սակայն լուսանկարում (BEDOUKIAN 1978, Pl. 6, 134) դրամի վրա ակնհայտ է, որ նիզակի պատկերն է: NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 131 և 133-ը նույնպես ներկայացված են որպես դարձերեսի «կանգնած արքա» տիպի դրամներ, որոնց լուսանկարները տրված չեն, բայց Հղված է BEDOUKIAN 1978, no. 134-ը: NERCESSIAN 1995, no. 125-ի Համար (լուսանկարում՝ նիզակ, բայց նկարագրված է որպես «արքան կանգնած») Հղված է BEDOUKIAN 1978, no. 134-ը: Այս սխալի վրա ուշադրություն է դարձվել և ճշտում է մտցվել CNG 36, p. 58-ում:

4.14.* 6.53 գ 19.3 մմ 12 ժ.

.]ΑΣΙΛΕΩ[. / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖ[...

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

4.15.* 6.38 գ 21.2 մմ 1 ժ.

[.....] / [.....] .....]ΑΖΔΟΥ

Ա. Այվազյանի ժողովածու: Դիմերեսին, արքայի գլխի հետևում, Հաղիվ նշմարվում է A տառը: Դարձերեսը զոդավոր է: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա, դարձերեսին երևում է դեպի ձախ արչավող ցուլը և նախորդ տիպի մի քանի այլ հետքեր, մ.թ.ա. 94-76 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 325, Pl. V, 9):

4.16.* 6.32 գ 21 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩ[. / ΒΑΣΙΛΕΩ[. Α[.]ΑΥ[.....

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 132 (6.3 g, 20 mm, JG coll.) = NERCESSIAN 1995, no. 125 (6.3 g, JG coll.), Ժ. Գևրեկյանի Հավաքածու, սխալմամբ վերագրված է դարձերեսի «կանգնած արքա» գոյություն չունեցող տիպին = CNG 36, 1995, no. 609, «Արարատյան» ժողովածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա՝ Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաբթին նստած ձախ, մ.թ.ա. 130/129 թ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 57, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, no. 304):

4.17.* 6.16 գ 21 մմ

[.....] / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

CNG 60, 2002, no. 1014: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա. [Աստարտե-Եվրոպեի կիսանդրին աջ] / սապատավոր ցուլ արչավելիս ձախ (հետքերը երևում են դիմերեսի ձախ դաշտում), մ.թ.ա. 94-76 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, nno. 325-340, Pl. V, 9):

4.18.* 6.14 գ 20 մմ

..]ΣΙ[.... / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑ[....

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 114, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա՝ Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաբթին նստած ձախ, մ.թ.ա. չուրջ 132-112 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, nno. 302-310, Pl. V, 3-4) = ACB, Bulletin 18 (1996), no. 52 (6.14 g, 20 mm) = ACB, Bulletin 19 (1998), no. 43 (6.14 g, 20 mm):

4.19.* 6.12 գ 19 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

CNG 46, 1998, no. 687 (6.12 g, 19 mm). Վերաթողարկում, թե՞ կրկնակի Հարվածի հետք դիմերեսին:

4.20.* 6.09 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔ[...]

CNG 36, 1995, no. 612 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 126,
Araratian Coll.: Վերաթողարկում, նախկին դրամի տիպն անորոշ է:

4.21.* 5.87 գ 20 մմ

...]ΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ]ΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

CNG 36, 1995, no. 611 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 128,
Araratian Coll.: Վերաթողարկում, նախկին դրամի տիպն անորոշ է:

4.22. 5.84 գ 23,0 մմ 11 ժ.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕ[... ΑΡΤΑΥΑ[...]

Ա. Այվազյանի ժողովածու: Վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա (NERCESSIAN & SARYAN 1996, undertype F). դիմերեսին երևում է Տիխեի պարսպաթաղի վերին մասը. դարձերեսը գոգավոր է:

4.23.* 5.83 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩ[/ ΒΑΣ[...]ΡΤΑΥΑΖΔΟΥ.

CNG 61, 2002, no. 895. Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ է:

4.24.* 5.81 գ 22 մմ

[...]/ ΒΑΣΙΛΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑ[...]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 113, ձ. ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա՝ Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաքթին նստած ձախ, մ.թ.ա. չուրջ 132-112 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, no. 302-310, Pl. V, 3-4):

4.25.* 5.80 գ 17 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑ[...]

CNG 46, 1998, no. 689 (5.80 g, 17 mm).

4.26* 5.77 գ 20,2 մմ 1 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

4.27. 5.74 գ

Դրամը հիշատակված է BEDOUKIAN 1978, p. 70, no. 134-ի տակ (վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա), բայց լուսանկարը տրված է: Հնարավոր է, որ սա և NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 116-ը նույն դրամն է:

4.28.* 5.73 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / [...]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 116, L. Սարյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա. Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաքթին նստած ձախ, մ.թ.ա. չուրջ 132-112 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, no. 302-310, Pl. V, 3-4):

4.29.* 5.61 գ 21 մմ

ΒΑΣΙΛΕ[... / ΒΑΣΙΛΕ[... ΑΡΤΑ[...]

ՀՊԹ, 17620/8, Գալաճյանների ժողովածու, նվեր, 1960 թ. = ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983, էջ 57, աղ. 77 = MOUCHEGHIAN & DEPEYROT 1999, Pl. 7, 117/F: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա. Աստարտե-եվրոպեի կիսանդրին աջ / սապատավոր ցուլ արչավելիս ձախ, մ.թ.ա. 94-76 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 325, Pl. V, 9):

4.30.* 5.50 գ 21,5 մմ 11 ժ.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤ[...]

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

4.31.* 5.49 գ 22 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / [...]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 115, Ե. ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա. Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաքթին նստած ձախ, մ.թ.ա. չուրջ 132-112 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, no. 302-310, Pl. V, 3-4) = ACB, Bulletin 19 (1998), no. 44 (5.49 g):

4.32.* 5.47 գ 19,8 մմ 11 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի

Ա. Այվազյանի ժողովածու:

4.33.* 5.46 գ 21,5 մմ 12 ժ.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ]ΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

ՀՊԹ, 19031/18, նվեր Զ. Պաուկյանից, 1980 թ.: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպն անորոշ է (Հետքերը նկատելի են դիմերեսի աջ դաշտում):

4.34.* 5.46 գ 17 մմ

...]IAEΩΣ / ...]IAEΩN .....]ΔΟΥ

CNG 46, 1998, no. 688 (5.46 g, 17 mm).

4.35.* 5.44 գ 19.5 մմ 11 ժ.

.]ΑΣΙΑΕ[. / ΒΑΣΙΑΕΩ[. ΑΡΤΑΥΑΖ[...

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

4.36.* 5.43 գ 23.6 մմ 1 ժ.

ΒΑΣΙΑΕΩΣ / Β[...]ΕΩN ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

Ա. Այվաղյանի ժողովածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.37.* 5.35 գ 18 մմ 12 ժ.

.]ΑΣ[..... / .]ΑΣΙΑΕΩN ..]ΤΑΥΑΖΔ[...

Ե. Ներսեսյանի ժողովածու (ԱՄՆ):

4.38.* 5.28 գ 22 մմ

Գրությունն անընթեռնելի

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 119, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա՝ Աստարտե-եվրոպեի կիսանդրին աջ / սապատավոր ցույ աբշակելիս ձախ, մ.թ.ա. 94-76 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 325-340, Pl. V, 9) = ACB, Bulletin 17 (1994), no. 55 (5.28 g, 22 mm):

4.39.* 5.2 գ

.]ΑΣ[..... / [.....] ...]ΑΥΑ[.....

Այս դրամը Ջ. Պտուկյանի (BEDOUKIAN 1978, p. 70, no. 133) և Ե. Ներսեսյանի (NERCESSIAN 1995, p. 76, no. 126) մոտ նկարագրված է որպես «արքան կանգնած ձախ, առաջ պարզած աջ ձեռքում պակ, իսկ ձախ ձեռքը երկար նիզակի վրա հենած»: Ճիշտ է, դրամը վատ է պահպանված և, ամենայն հավանականությամբ, կրկնախփված է կամ վերաթողարկված, ուստի և պատկերը հստակ չէ, իսկ լուսանկարը գլխիվայր է տեղադրված, սակայն CNG 36, p. 58-ում իրավացիորեն նշված է, որ իրականում այս դրամի դարձերեսին պատկերված է Նիկեն:

4.40.* 5.10 գ 19 մմ

Գրությունն անընթեռնելի

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 127, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ =

ACB, Bulletin 18 (1996), no. 53 (5.10 g, 19 mm) = ACB, Bulletin 19 (1998), no. 45 (5.10 g, 19 mm):

4.41.* 5.09 գ 22.1 մմ 12 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի

Ա. Այվաղյանի ժողովածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.42.* 4.98 գ 19 մմ 12 ժ.

ΒΑΣΙΑΕ[. / [.....]

Ե. Ներսեսյանի ժողովածու (ԱՄՆ):

4.43.* 4.86 գ 22 մմ

Β[.]ΣΙΑΕΩ[. / ...]ΣΙΑΕΩN [.....]

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 121 = BEDOUKIAN 1978, no. 132 = NERCESSIAN 1995, no. 131, Ջ. Պտուկյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված Արաղոսի դրամի վրա՝ Աստարտե-եվրոպեի կիսանդրին աջ / անորոշ, մ.թ.ա. 94/3 թ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype H; BMC Phoenicia, p. 40, no. 325, Pl. V, 9):

4.44.* 4.86 գ 20 մմ

[.....] / .]ΑΣΙΑΕΩN .]ΤΑ[.....

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 129, Փարիզի ազգային դրահարանի Հավաքածու = MOUCHEGHIAN & DEPEYROT 1999, Pl. 7, 117/D: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.45.* 4.77 գ 17.6 մմ 12 ժ.

[.....] / .....Ω[. ΑΡΤΑΥΑΖ[...

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

4.46.* 4.60 գ 21.5 մմ 12 ժ.

ΒΑΣΙΑΕΩΣ / ΒΑΣΙΑΕ[. [.....]

Հ. Միլրոշյանի ժողովածու: Վերաթողարկում, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.47.* 4.59 գ 16.4 մմ 12 ժ.

.]ΑΣΙΑΕΩΣ / ...]ΑΕΩN [.....]

ՀՊԹ, 19793/1, գտնվել է 1973 թ. Հին Արտաշատի 8-րդ բլրի պեղումներից, տե՛ս ՋԱՐԴԱՐՅԱՆ 1977, էջ 82-83:

4.48.* 4.39 գ 22.5 մմ 1 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի

Ա. Այվաղյանի ժողովածու: Վերաթողարկում, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.49.* 4.12 գ 16.9 մմ 1 ժ.

ΒΑΣΙΛΕ[../ΒΑΣΙΛΕΩ[.]ΠΤΑΥ[.....

ՀՊԹ 19992/72, գտնվել է Արտաշատում, Գ. Մաթևոսյանից գնված 2002 թ.:

4.50.* 4.03 գ 19 մմ

ΒΑΣΙΛΕ[../ΒΑΣΙΛΕΩ[.]ΠΤΑΥ[.....

CNG 36, 1995, no. 610, «Արարատյան» ժողովածու = NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 117, Ե. Ներսեսյանի ժողովածու: Վերաթողարկված է Արաղոսի դրամի վրա՝ Տիխեի կիսանդրին աջ / Պոսեյդոնը նավաքթին նստած ձախ, մ.թ.ա. շուրջ 132-112 թթ. (NERCESSIAN & SARYAN 1996, pp. 56, 45, undertype F; BMC Phoenicia, p. 37, nno. 302-310, Pl. V, 3-4):

4.51.* 3.88 գ 19.5 մմ 12 ժ.

[.....]/...ΙΛΕΩ[.]ΑΡΤΑΥΑΖ[...]

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

4.52.* 3.71 գ 17 մմ

...ΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ .ΠΤΑΥΑΖΔΟΥ

NERCESSIAN & SARYAN 1996, no. 130 = NERCESSIAN 1995, no. 128, Ե. Ներսեսյանի Հավաքածու: Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

4.53.* 3.28 գ 18.3 մմ 11 ժ.

...ΙΛΕΩΣ/...ΙΛΕΩΝ ...ΙΑΥΑΖΔΟΥ

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

4.54.* 3.24 գ 19.1 մմ 12 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի:

ՀՊԹ, 19585/30, նվեր Ա. Այվաղյանից, 1987 թ.:

4.55.* 3.12 գ 18.5 մմ 12 ժ.

Գրությունն անընթեռնելի:

Ա. Այվաղյանի ժողովածու:

4.56.*

ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ .ΠΤΑΥΑΖΔΟΥ

NERCESSIAN 1995, p. 76, Pl. 10, 127, Հղում է Kovacs, Frank L.

Mail Bid Sale V. San Mateo, CA; August 1984, no. 179՝ տալով լուսանկարը, առանց չափագիտական տվյալների:

4.57.*

ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ .ΙΑΣΙΛΕΩΝ .ΠΤΑ[.....

NERCESSIAN 1995, p. 76, Pl. 10, 129, Հղում է Spink Numismatic Circular, Vol. C (April 1992), no. 3, no. 1663՝ տալով լուսանկարը, առանց չափագիտական տվյալների:

4.58.* 21 մմ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ

Hirsch 165 (1990), no. 504 = MOUCHEGHIAN & DEPEYROT 1999, Pl. 7, 117/E.

4.59.* 22 մմ

.ΙΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΙΛΕΩΝ .ΠΤΑΥΑ[....

Torkom Demirjian, Catalog VI, 1977, no. 250. Վերաթողարկված, նախկին դրամի տիպը պարզ չէ:

Դարձերեսի տիպն անորոշ ⁴²

0.1.* 6.92 գ 16.9 մմ

Գրությունն անընթեռնելի:

ՀՊԹ 19648/19, նվեր Ա. Այվաղյանից, 1989 թ.: Դարձերեսը գրեթե լրիվ մաշված է և հնարավոր չէ վստահորեն որոշել պատկերատիպը:

⁴² CNG 46, 1998, no. 692, Հիշատակում է ևս 3 դրամ նիկե և Հասկ (= նոճի) պատկերատիպով: Կշռային տվյալները և լուսանկարները տրված չեն:

2.5 Տետրադրախմաները

(ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ)

Աղյուսակ 10

Արծաթ

Դրմ. Արտավազդի կիսանդրին աջ, երիտասարդ դիմագծերով: Թազը Հինգ սրածայր ելուստներով, վզկալով և վեր բարձրացված ու թագի ճակատային մասում ամրացված ականջակալներով: Թագի կենտրոնական մասում, քառանկյան մեջ՝ աստղ ութ ճառագայթներով: Երևում են ապարոշի ժապավենները, ականջը և նրանից կախված օղը: Պարանոցին եռազալար մանյակ (°), արքայական ծիրանու վերին մասը աջ ուսին ճարմանդով (°) ամրացված: Դիմապատկերը երիզված է ուլունքաձև չրջանակով:

Դարձ. Քառաձի մարտակառք արչավելիս, դեպի ձախ: Կառապանը երկար զգեստով, ճառագայթավոր թագով, ձախ ձեռքով բռնել է ձիերի սանձը: Ձիերի դիմաց՝ ձախ դաշտում, ₪ մենագիրը, իսկ նրա տակ IZ կամ IH տառերը: Գրությունը վերևում ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ →, ներքևում ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ →: Պատկերը երիզված է ուլունքաձև չրջանակով:

5.1.* 16.42 գ 29 մմ 12 ժ. IZ (17)

Sotheby's, 4 Dec. 1990, Hunt Collection, Part III, no. 64 (16.42 g, 29 mm, 12 h) = CNG 36, 1995, Araratian Collection, no. 607 (16.40 g) = NERCESSIAN 1995, Pl. 45, 4b, p. 195 = CNG, Triton II. 1998, no. 547 = NERCESSIAN 2003, A2-P2a (16.40 g), տե՛ս նաև MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 221, no. 114:

5.2.* 16.11 գ 33 մմ 1 ժ. IZ

Bank Leu, Auk. 30, no. 201 (16.16 g) = BEDOUKIAN 1983, pl. II = NFA XXII, 1989, no. 337 (16.16 g) = NERCESSIAN 1995, Pl. 45, 4a; p. 195, note 9 = NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 56, no. 112, որտեղ նշված է, որ դիմերեսին՝ դեմքի դիմաց և թագի հետևում, նկատելի են կրկնադրոշման հետքեր = NERCESSIAN 2003, A1-P1a (16.11 g). այստեղ նշված է, որ դրամը գնվել է 1989 թ. Թեոդոր Վիրոր Հիմնադրամի

կողմից:

5.3.* 14.69 գ 28,2 մմ 1 ժ. IH (18)

ՀՊԹ, 17579: Դրամի Հայտնաբերման մասին առաջին՝ լրագրային հրատարակման մեջ (Հ.ՂԱՐԱԳՅՈՂՅԱՆ, «Արտաշես I-ի Հեթանոսական աշտարակ-մեհյանք», Երևան օրաթերթ, no. 97, 17 մայիս 1959, էջ 3) կարգում ենք. «Երևանից դեպի էջմիածին տանող խճուղու 10-րդ կիլոմետրից այն կողմ, Փարաքար գյուղից 1.5 կմ հյուսիս գտնվող բլրաշարքի արևմտյան ծայրում, չրջանաձև թափված հսկա տուֆ քարերի կենտրոնում, 1959 թ. ապրիլի 27-ին ՀՍՍՀ գյուղատնտեսության մինիստրության Հողչինվարչության Հողաչինարար Ալ. Սարգսյանը պատահականորեն Հայտնաբերեց Հայոց թագավոր Արտավազդ II-ի պատկերը կրող արծաթե մի դրամ (տրամ. 28 մմ, քաշը 14.95 գ)...»: Այս աշխատությունը պատրաստելու կապակցությամբ, ես խնդրեցի Հ. Ղարաբաղյանին լրացուցիչ մանրամասնություններ հիշել դրամի Հայտնաբերման վերաբերյալ, որը նա արեց սիրով և որի համար Հայտնում եմ շնորհակալությունս: Ահա դրանք: Մինչև դրամի Հայտնաբերումը, Հնագետներից ոմանք ծանոթ են եղել Ալ. Սարգսյանին: Նկատի ունենալով նրա աշխատանքի բնույթը, նրանք խնդրել են Հողաչինարարին, որ իր չրջագայությունների ժամանակ ուշադրություն դարձնի նաև Հնագիտական մնացորդներին ու Հետքերին և իրենց տեղեկացնի դրանց մասին: Այդ օրը Ալ. Սարգսյանի հետ եղել է նրա գործընկերներից մեկը: Նրանք բլրի գագաթին, վերոհիշյալ շինության մեջ (որը հետագայում Գ. Տիրացյանի կողմից պեղված աշտարակաձև դամբարանն է, տե՛ս ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970), պատրաստվել են տեղադրելու Հողաչափական սարքը, երբ Ալ. Սարգսյանը գետնի երեսին նկատել է դրամը: Պարզելու համար, թե ինչ մետաղից է այն (Հ. Ղարաբաղյանի խոսքերով, այն որոշ չափով սևացած, բայց լավ վիճակում է եղել և Հատուկ մաքրման կարիք չի ունեցել), Սարգսյանի գործընկերը դրամը քսել է մի տուֆ քարի, որի հետևանքով դրամի դիմերեսը վնասվել է, առաջացնելով բազմաթիվ խաղեր: Հենց նույն օրը Ալ. Սարգսյանը դրամը ցույց է տվել Հ. Ղարաբաղյանին, որին հետևել է Հնագետների խմբի կողմից տեղանքի դնումը (այս մասին տե՛ս վերոհիշյալ Հողվածն ամբողջությամբ): Մի քանի ամիս անց, Ալ. Սարգսյանը դրամը տարել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարան: Այն, մանրամասն վերլուծությամբ, առաջին անգամ հրատարակել է Խ. Մուշեղյանը (ՊԲՀ 2, 1964, էջ 317-323, կշիռը տրված է 14.85 գ): Դրամը հետագայում Հայտնվել է բազմաթիվ հրատարակություն-

ներում. Seyrig 1964, p. 139-140, Fig. 1 = ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1968, էջ 347, թիվ 22 = BEDOUKIAN 1968, p. 55, 62-63, no. 22, Pl. X = ТИРАЦИЯН 1973, с. 51, рис. 4, 1 = АРАКЕЛЯН 1976, тб. LXXVII = BEDOUKIAN 1978 1978, 69, no. 129, Pl. 6 = NERCESSIAN 1995 1995, p. 75, no. 123, Pl. 10 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 221, no. 114 = NERCESSIAN 2003, А3-Р3а (14.85 g).

Ձ. Պտուկյանը կասկած է հայտնել Փարաբարում հայտնաբերված Արտավազդի տետրադրախմայի իսկությունն ընդհանրապես գրելով. «It is not impossible that this particular coin is a contemporary imitation».⁴³ Դրամի իսկության մասին զգուշավոր կարծիքը նա կրկնել է ավելի ուշ մեկ այլ աշխատության մեջ. «One might mention that the Erevan specimen in styling and appearance does not entirely eliminate the possibility that it was a contemporary forgery».⁴⁴ Հաջորդ երկու տետրադրախմայների ի հայտ գալուց հետո, Ձ. Պտուկյանն այլևս չի անդրադարձել այդ խնդրին:⁴⁵ Կարծում եմ, այդ կասկածները որոշ հիմնավորում ունեն: Երկմտանքի տեղիք են տալիս տետրադրախմայների զրուծություններում, պատկերազրուծության մեջ և ոճում առկա անկանոնությունները (դրանց մասին տե՛ս համապատասխան բաժիններում): Եթե, այնուամենայնիվ, դրանք կեղծ դրամներ են, ապա՝ շատ վարպետորեն արված: Ուշադրություն հրավիրելով տետրադրախմայներում եղած «չեղումների» վրա, առայժմ հակված եմ դրանք դիտարկել որպես Արտավազդ II-ի իսկական թողարկումներ, մինչև կհայտնվեն նոր օրինակներ, որոնք գուցե որոշակիություն մտցնեն այդ հարցում:

* * *

Այսպիսով, վերը ներկայացված ցուցակներն արտացոլում են Արտավազդի դրամաթողարկման վերաբերյալ ներկայումս հասանելի աղբյուրագիտական հիմքը: Այստեղ հաշվառված 98

⁴³ BEDOUKIAN 1978, p. 25.

⁴⁴ BEDOUKIAN 1983, p. 282.

⁴⁵ Տե՛ս NERCESSIAN 2003, p. 10. Ե. Ներսեսյանը Արտավազդ Բ-ի տետրադրախմայներն անտարակույս իսկական է համարում:

դրամներից 3-ը տետրադրախմայներ են, 14-ը դրախմայներ⁴⁶, 81-ը պղնձե դրամներ: Վերջիններիս մեջ Նիկեով դրամները կազմում են 59 դրամ, իսկ նոճիով դրամները՝ 1 + 20-ն են: Չբացատրելով հետագայում այս երկու սերիաների վիճակագրական հարաբերակցության փոփոխման հնարավորությունը, այսօր կարելի է նկատել, որ Նիկե տիպի պղնձադրամներն իրենց քանակով գրեթե երեք անգամ գերազանցում են նոճի տիպի պղնձադրամներին:

⁴⁶ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, աղ. II, 4 պատկերում է ևս մի դրախմա, որի մասին էջ 322-ում ասված է, որ ՀՊԹ-ում «պահվում է Արտավազդ II-ի մի ուրիշ արծաթ դրամ՝ թողարկված Արտավազդի իշխանության 15 = 16-րդ տարում»: ՀՊԹ 8904 համարի տակ գրանցված այս դրախմայի մետաղի ծակոտկենությունը, Արտավազդին ոչ բնորոշ դիմապատկերը և վերոհիշյալ տարեթիվը (°) ու նրա տարօրինակ տեղադրությունը (մենագրի տակ, մինչդեռ մյուս բոլոր դեպքերում դրախմայի վրա տարեթիվը նշված է Նիկեից ձախ) հուշում են, որ այն կեղծ է:

3. ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-Ի ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԴԻՄԵՐԵՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊԵՐԸ

Արտավազդ II-ի դրամական դիմապատկերներում կարելի է առանձնացնել երեք Հիմնական տիպ, որոնք Համապատասխանում են նրա դրամաթողարկման մեջ դրսևորվող երեք փուլերին: Դիմապատկերներում նկատվող տարրերուծյուններն առավելապես վերաբերում են թագին:

3.1 Վաղագույն դիմապատկերը

Ժամանակագրորեն առաջինը ցույց 1.1 պղնձե դրամի դիմապատկերն է, ուր արքան պատկերված է նույնպիսի թագով, ինչպիսին տեսնում ենք նրա Հոր՝ Տիգրան Մեծի, դրամների վրա. վղկալով և իջեցված ականջակալներով, թագի կենտրոնական մասը երկու արծիվների միջև գտնվող աստղով զարդարված: Այս վերջին պատկերազրական տարրն առայժմ Հայտնի միակ, ոչ այնքան լավ պահպանված նմուշի վրա Հատակ չէ, բայց տպավորությունն այնպիսին է, որ թագի վրա Հենց այդ նշանախումբն է:

3.2 Դիմապատկերը դրախմաների և պղինձների վրա

Դիմապատկերի երկրորդ տիպը ներկայանում է դրախմաների և պղնձե մյուս դրամների վրա, ուր թագի պատկերազրուծյան մեջ առկա են երկու Հիմնական առանձնահատկություններ, որոնցով Արտավազդի դիմապատկերը որոշակիորեն տարբերվում է իր նախորդի դիմապատկերից: Ամենաակնառու

տարրերուծյունը՝ բարձրացված և թագի ճակատային մասում շեղակի ամրացված ականջակալն է, որի շնորհիվ երևում է արքայի ականջը և նրանից կախված ականջօղբ: Թագը կրելու այսպիսի եղանակը ևս մեկ անգամ Հանդիպում է Տիգրան V-ին (մ.թ. 6 թ.) վերագրված դրամների վրա⁴⁷: Առանց ականջակալի (այլ ոչ թե բարձրացված ականջակալով), միայն վղկալով է պատկերված Տիգրան անունը կրող մեկ այլ արքա, որն իր դրամների վրա ներկայացված է ղեմքով դեպի ձախ⁴⁸: Մնացած բոլոր Արտաշեսյան արքաները դրամների վրա ունեն վղկալով և իջեցված ականջակալներով թագ⁴⁹:

* * *

Ականջը և օղբ ցուցադրելու ցանկուծյունը Հազիվ թե պայմանավորված լինի միայն Արտավազդի քմահաճույքով և Հորից ինչ որ բանով տարբերվելու մղումով: Անշուշտ եղել է նաև խորհրդանշական իմաստ պարունակող մեկ այլ զրդապատճառ, որն առայժմ ամբողջովին բացահայտված ու Հասկանալի չէ, բայց կարող ենք ենթադրել Հնարավոր պատճառի մասին, շնորհիվ այն զուգադիպություն, որ Հանդիպում ենք նույն ժամանակների պարթև արքաների դրամական դիմապատկերներում:

Ականջը և նրանից կախված օղբ ծածկող երկար մազերով արքայական դիմապատկերը պարթևական դրամների վրա

⁴⁷ BEDOUKIAN 1978, no. 167, NERCESSIAN 1995, no. 184, նաև Արտաշատի պեղումներից Հայտնաբերված լավ պահպանված մի օրինակ, տե՛ս ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 1999, էջ 322, 324:

⁴⁸ BEDOUKIAN 1978, no. 3-6 (Տիգրան Ա, 123-96 թթ.), NERCESSIAN 1995 no. 20-26 (Տիգրան D), ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 1987, էջ 195-201 (անՀայտ Տիգրան, մ.թ.ա. I դ. վերջ - մ. թ. I դ. սկիզբ), FOSS 1986, pp.48-50 (Տիգրան կրտսեր (°)), TEKIN 1992 (Տիգրան կրտսեր (°)), MOUSHEGHIAN-DEPEYROT 1999, no. 92-95 (Տիգրան II):

⁴⁹ Մ.թ.ա. 20-18 թթ., Հայաստանը նվաճելու առիթով, Օգոստոս կայսեր կողմից թողարկվել է դենարների մի սերիա, որի դրամներին տեսնում ենք Հայկական թագ, ականջակալները բարձրացված և խաչաձևված այնպես, ինչպես Արտավազդի դրամների վրա, բայց պատկերված դիմացից (Աղ. 11, Ա, տե՛ս նաև MATTINGLY, CRE I, 1965, Pl. 16:15-17, p. 109, ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 49-51, no. 11-14):

ձևավորվեց մ.թ.ա. 80-ական թթ. և շուտով դարձավ գերիշխող տիպը (SELLWOOD 1980, type 30, Աղ. 15.3,6-9): Գրանից բացի, մ.թ.ա. I դ. առաջին կեսին կար դրամական դիմապատկերի մեկ այլ տիպ, որտեղ արքան պատկերված է վզկալ և ականջները ծածկող ականջակալներ ունեցող խույրով (Աղ. 15.2,4,5): Տիգրան Մեծին ժամանակակից պարթև արքաների դիմապատկերների երկու ձևերում էլ ականջը քողարկված է կա՛մ ականջակալով, ինչպես Տիգրանի դիմապատկերներում, կա՛մ երկար մազերով: Արտավազդի ժամանակակիցը՝ Որոդ II-ը (մ.թ.ա. 57-38), նույնպես պատկերվում էր ականջը ծածկող երկար մազերով (SELLWOOD 1980, types 42-48, Աղ. 15.10,11), մինչդեռ նրա որդի և գահակից, Արտավազդ II-ի փեսա Պակորը դրամների վրա պատկերված է անմորուս, կարճ մազերով, երևում է ականջը և նրանից կախված օղը (SELLWOOD 1980, type 49, Աղ. 15.12): Պակորը զոհվեց մ.թ.ա. 38-ին, իսկ որոշ ժամանակ անց Որոդ II-ը պարթևական գահը Հանձնեց իր մյուս որդուն՝ Հրահատ IV-ին (38-2 մ.թ.ա.), որին դրամների վրա տեսնում ենք ականջները ծածկող երկարամազ սանրվածքով (SELLWOOD 1980, types 50-55, Աղ. 15.13): Պակորից Հետո այս ավանդույթը երկրորդ անգամ խախտում է Հրահատ IV-ի և իտալուհի Մուսայի որդին՝ Հրահատակը (մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 4 թթ.), որը Պարթևաստանում Հունական և Հելլենիստական մշակույթի գլխավոր կենտրոն Հանդիսացող Տիգրիսի Սելեկիա քաղաքում թողարկվող տետրադրամների վրա պատկերվում էր երկար մազերով, բայց այնպես, որ ընդգծված կերպով երևում էր ականջը և օղը: Մինչդեռ դրամաների ու բրոնզե դրամների վրա, որոնք Հատվում էին այն քաղաքներում, ուր գերակշռում էր իրանական մշակութային ազդեցությունը (Եկրատան, Ռագա, Միհրդատկերտ և այլն) արքան պատկերվում էր ավանդական տեսքով՝ ականջները ծածկող երկար մազերով: Նրանից Հետո, Հռոմում դաստիարակություն ստացած և ակնհայտորեն Հռոմեասեր Մոնը (մ. թ. 8-12 թթ.) թե՛ տետրադրամաների, և թե՛ դրամաների վրա պատկերվում էր բաց ականջով (SELLWOOD 1980, type 60, Աղ. 15.14): Գրեթե այս նույն ժամանակներում Տիգրան V-ի դրամների վրա

Հայաստանում ևս կրկին ի հայտ է գալիս ականջը և օղը ցուցադրող արքայական դիմապատկերը:

Ականջը և օղը պատկերելու միտումը որոշ ժամանակ պահպանվում է Մոնին հաջորդած Արտավան II-ի (մ. թ. 10-38 թթ.) տետրադրամաների վրա (SELLWOOD 1980, types 61, 62, դրամաների վրա շարունակվում էր ավանդական ձևը, Աղ. 15.15): Հաջորդ արքաները՝ Վարդան I-ը (մ. թ. 40-45 թթ., SELLWOOD 1980, type 64, Աղ. 15.16), Գոտարդ II-ը (մ. թ. 40-51 թթ., SELLWOOD 1980, types 65, 66) և մյուսները, ովքեր պատկերվում էին առանց թագի, վերադառնում են դիմապատկերի ավանդական՝ ականջը ծածկող երկար մազերով, ձևին:

Այժմ փորձենք հասկանալ պատկերագրական այդ տարրի ի հայտ գալու և անհետանալու պատճառները: Կրկին անդրադառնալով Պակորին, Հիչենք, որ նա գործակցում էր Հռոմեացի զորավար Լարինոսի Հետ, որի եռանդուն մասնակցությունը կազմակերպվեցին ու իրականացվեցին պարթևների սիրիափյունիկյան արշավանքները մ.թ.ա. 40-39 թթ., և որ սիրիական նվաճված քաղաքներում Պակորի Հանդեպ «արտակարգ սեր էին տածում, ինչպես մի ժամանակ իրենց վրա իշխած լավագույն թագավորների Հանդեպ, նրա արդարամտություն և Համեստություն Համար» (Dio XLIX. 20, 4): Այս տեղեկությունները, զուգորդելով նրա դիմապատկերային առանձնահատկությունների Հետ, թույլ են տալիս ենթադրել Պակորի փոխադարձ Համակրանքի մասին Հունա-Հռոմեական մշակութային առանձին դրսևորումների նկատմամբ: Ուստի կարելի է Համաձայնվել Դ. Սելվուդի մեկնաբանությունը Հետ, ըստ որի՝ Պակորի կարճ մազերով, անմորուս դիմապատկերի Հայտնվելն այն ազդեցության Հետևանքն է, որ ուներ նրա վրա իր «անվանական ենթական»՝ Հռոմին դավաճանած Լարինոսը⁵⁰: Կարճ սանրվածքը, սափրված դեմքը, ականջը և օղը երևալու Հանգամանքներն ինքնին զուտ Հռոմեական յուրահատկություններ չեն, բայց դիմապատկերի նման տիպի Հայտնվելը

⁵⁰ SELLWOOD 1983, p 291.

Հենց այս պատմական իրավիճակում կարող է մեկնաբանվել միայն որպես Հունա-Հռոմեական դիմապատկերային կանոններից որոշ չափով մոտենալու, դեմքն ավելի բաց պատկերելու ձգտում՝ այնքանով, որքանով այն տեղավորվում էր պարթևական պատկերազրահական կանոնների սահմաններում:

Այս միտումն ավելի ակնհայտ է դրսևորված Հրահատակի (SELLWOOD 1980, type 58) և, հատկապես, Ռնոնի թե' դիմապատկերներում, և թե' դրամական պատկերատիպերի մյուս տարրերում ընդհանրապես: Պարթև այս երկու արքաների Հոտմի Հետ առնչված լինելու մասին գրավոր և դրամագիտական տվյալների փոխհամաձայնությունն ավելի որոշակի է: Հրահատակը Հրահատ IV-ի և իտալուհի Մուսայի որդին էր: Վերջինիս դիրքն ու ազդեցությունն այնքան մեծ էր⁵¹, որ Հրահատակի դրամական թողարկումներից մեկի դարձերեսին (SELLWOOD 1980, type 58), պարթևական դրամաթողարկման ամբողջ ընթացքում միակ անգամ, պատկերվել է թագուհու դիմապատկերը՝ նրա անվամբ և աստվածային տիտղոսներով: Ուստի երկար մազերով, բայց ականջը բաց թողնող սանրվածքի ի հայտ գալը մ.թ.ա. I դ. վերջին և մ.թ. I դ. առաջին երկու տասնամյակներում, այս կոնտեքստում նույնպես կարող է դիտարկվել որպես Հռոմեական ազդեցության դրսևորում, քանի որ և՛ դրանից առաջ (բացառությամբ Պակորի), և՛ դրանից հետո պարթևական արքաների դիմապատկերներում ականջը թողարկվում էր երկար մազերով⁵²:

⁵¹ «... Երբ նա արդեն դարձավ այնպիսին, որ նրա ամեն ասածը թագավորի (Հրահատ IV-ի) հավանությունն էր արժանանում, չտապեց իր որդուն դարձնել պարթևների առաջնորդ...», «... այսպիսով նրանք (Հրահատ IV-ի մյուս որդիները), քանի որ Փրատեսի համար հեշտ չէր հակառակ թեսմուսայի թելադրանքներին, ուղարկվեցին Հոտմ» և այլն, տե՛ս Josephus Antiquitates Jud. XVIII, 39-44:

⁵² Պարթև թագավորների երկար մազեր պահելու սովորույթի մասին կարող են տարբեր կարծիքներ լինել: Մ.թ.ա. 80-ական թթ. իշխած անհայտ արքայի (SELLWOOD 1980 30) տետրադրախմաները ներկայացնում են նախկինում պարթև արքաներին բնորոշ կարճ սանրվածքը

Ինչ վերաբերում է Ռնոն I-ին, Հրահատ IV-ի մյուս որդուն, նա, ինչպես ասվեց վերևում, դաստիարակվել էր Հոտմում⁵³, ձեռք բերելով պարթևներին խորթ աշխարհայացք և վարքագիծ ու այդ պատճառով ատելի էր դարձել նրանց⁵⁴:

Այսպիսով, հայկական (Արտավազդ II, Տիգրան V) և պարթևական (Պակոր I, Հրահատակ, Որոդ III (մ. թ. 6 թ., SELLWOOD 1980, type 59), Ռնոն I, Արտավան II) դրամներում նկատվող այս զուգադիպությունը դժվար է պատահական համարել: Այն, մ.թ.ա. 40-30-ական թվականներին և ապա I դ. վերջին և մ.թ. I դ. սկզբի տարիներին պարթևական և հայկական դրամական պատկերազրույթյան վրա Հռոմեական ազդեցության արձագանքներից մեկն էր:

* * *

Արտավազդ II-ի թագի կենտրոնական մասում տեղադրված խորհրդանշանների խումբը՝ աստղը երկու արծիվների միջև, ձախ և աջ կողմերից ուղղաձիգ բաժանարար գծիկներով առանձնացված է այնպես, որ կարծես գտնվում է քառանկյունի շրջանակի մեջ, որի հետևանքով թագի ձախ և աջ կողմերում առաջացել են երկու նեղ շերտեր: Թագի խորհրդանշանները եզրագծող այդպիսի ներքին շրջանակ Տիգրանի թագին բնորոշ չէ, բայց նաև բոլորովին անծանոթ չէ: Նրա տետրադրախմանների վրա նման դեպք Հայտնի չէ, սակայն Սաոնակունքի գանձի դրախմաններից մեկի վրա (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, թիվ 125) տեսնում ենք նույն պատկերը, որը նկարագրվեց վերևում: Արդյոք սա Տիգրանի դրախմանների այն թողարկումներից չէ, թագի պատկերման անցումային մի նմուշ, որից պիտի ձևավորվի Արտավազդի թագը: Այս իմաստով շատ ավելի հետաքրքիր են Տիգրանի պղնձե դրամների մի քանի սերիաներ՝ դարձերեսին Նիկեի պատկերով, և մի սերիա՝

երկարամազ սանրվածքի վերափոխվելու փուլերը (տե՛ս, օր., WALTON DOBBINS 1975, Pl. 2, 2-6), որից հետո երկար մազերը ձեռք են բերում ավանդական սանրվածքի բնույթ:

⁵³ Josephus Antiquitates Jud. XVIII, 52.

⁵⁴ Josephus Antiquitates Jud. XVIII, 46-47.

դարձեցին նույն պատկերով, որոնց դիմերեսին արքայի թագը կենտրոնում կրում է ութաթև աստղ՝ կա՛մ ձախ և աջ կողմերից կետավոր ուղղաձիգ բաժանարար գծիկներով առանձնացված, կա՛մ Ս-աձև կետավոր շրջանակով եզրագծված, որը ներքևում թագի վրայով կապված ապարոչի Հետ միանալով թողնում է ուղղանկյուն շրջանակի տպավորություն: Թագի այս տեսակն, արդեն, Արտավազդի թագի Հարազատ նախատիպն է, մասնավորապես նրա տետրադրախմաների թագի, եթե նկատի ունենանք նաև խորհրդանշանը՝ միայնակ աստղը (տե՛ս քիչ ներքևում):

Թագ, որի կենտրոնական խորհրդանշանը վերցված է Ս-աձև շրջանակի մեջ, վերոհիշյալ դեպքերից բացի Հանդիպում ենք նաև Արտավազդ II-ին ժամանակակից, Մարաստանի Ասիննալես (Աղ. 12, A-C) և Արտավազդ (Աղ. 12, 7, D և E) արքաներին վերագրվող դրամների, ինչպես նաև, երեք ու կես տասնամյակ անց՝ Տիգրան V-ի դրամի վրա:

* * *

Պղնձե դրամները գերազանցապես ներկայացնում են Արտավազդի կիսանդրին՝ մինչև ուսերը և կրծքավանդակի վերին մասը պատկերված, այնպես ինչպես տեսնում ենք նրա արծաթների վրա: Լավ պահպանված օրինակները թույլ են տալիս տեսնել արքայական մանյակը և պատմուճանի ծալքերը: Կան, սակայն, օրինակներ, որոնցում պատկերված է միայն Արտավազդի գլուխը և պարանոցը:

3.3 Դիմապատկերը տետրադրախմաների վրա

Արտավազդ II-ի դիմապատկերի երրորդ տիպը ներկայացնում են նրա տետրադրախմաները: Ընդհանուր առմամբ նման լինելով դրախմայի դիմապատկերի տիպին, այն տարբերվում է մի էական հատկանիշով՝ թագը կենտրոնում զարդարված է մեծ, ութ ճառագայթներով արև-աստղի խոր-

հրդանշանով, եղբված Ս-աձև կետավոր շրջանակով, որից ձախ և աջ գտնվող երկու շերտերը լցված են ոլորագիծ բուսական զարդանախշով⁵⁵: Թագի ճիշտ նույն տեսակն ենք տեսնում արդեն մի քանի անգամ Հիշատակված Օգոստոս կայսեր և Տիգրան V-ի դրամի վրա, մի տարբերությունով, սակայն, որ այս վերջինիս գլխի Հետևում ծածանվող ապարոչի ժապավենները պատկերված են ալիքավոր գծերով (Աղ. 10, Բ): Առհասարակ, Արտավազդ II-ի տետրադրախմաների նմանությունը Տիգրան V-ի Հենց այս դիմապատկերի Հետ այնքան մեծ է (դա վերաբերում է թե՛ դիմապատկերի ընդհանուր Հորինվածքին, և թե՛ պատկերագրական մանրամասնություններին), որ կարելի է Հեշտությունը շփոթել այս երկու արքաների դիմապատկերները: Դժվարանում եմ գտնել այդ զարմանալի նմանությունների վերաբերյալ որևէ Հուսալի բացատրություն: Հոռմեական ազդեցության մասին վերն արված դիտարկումները լուսաբանում են միայն Հարցի ընդհանուր կողմը, բայց ոչ՝ Արտավազդ II-ի և Տիգրան V-ի թագերի այդքան սերտ նմանությունների Հանգամանքը:

* * *

Արտավազդ II-ի դրախմաների և տետրադրախմաների դիմապատկերները համեմատելիս ուշադրություն է գրավում ևս մի պատկերագրական մանրամասնություն: Դրախմաների վրա արքայի պարանոցին պարզ երևում է եռագալար կամ եռաշարք մանյակ (Աղ. 2, 2.1-2 և այլն): Պղնձե լավ պահպանված օրինակների վրա ևս երևում է եռագալար մանյակը (Տե՛ս, օր., Աղ. 6, 4.16, 9, 4.56)⁵⁶: Տետրադրախմաների վրա,

⁵⁵ Այս կապակցությամբ կարելի է հիշել Տիգրան Մեծի թագի «բուսական թելերից Հյուսված ուղղանկյուն շրջանակը», նրա զահակալման վերջին տարիներին թողարկված տետրադրախմայի վրա, տե՛ս ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973 էջ 80, թիվ 128, նաև մեծացված լուսանկարը:

⁵⁶ Երկու, առավել Հաճախ՝ երեք-չորս և ավելի գծերով, երբեմն կենդանակերպ կամ գնդիկաձև վերջույթով պարուրած մանյակը մ.թ.ա. II դ. վերջին քառորդից սկսած պարթևական արքաների դիմապատկերներում մանյակի ամենահաճախ հանդիպող տեսակն է:

սակայն, արքայական այս զարդարանքի առկայությունն այքան էլ հստակ չէ (Աղ. 10, 5.1-3): Արքայի պարանոցին աղոտ կերպով նշմարվում են երկու ուռուցիկ շերտեր, որոնք կարելի է ընդունել որպես երկգալար մանյակ⁵⁷, բայց նաև որպես մկանային ծալքեր, ինչն, իմ կարծիքով, ավելի հավանական է⁵⁸: Նկատի ունենալով այդ դրամների շատ լավ պահպանվածությունը, որտեղ յուրաքանչյուր կետ, գիծ և ծավալ ունի իր գրեթե սկզբնական վիճակը, մանյակն այդպես աղոտ ու անորոշ պատկերելը մտածել է տալիս այն մասին, որ Արտավազդի դիմապատկերը կերտողն այնքան էլ լավ չի իմացել, թե ինչ պիտի պատկերի այդ մասում, հակառակ դեպքում արքայական իշխանություն կարևոր խորհրդանշաններից մեկը եղող այդ տարրը նա կպատկերեր նույնքան որոշակիորեն, ինչպես մյուսները, ինչպես դա արված է Արտավազդի դրամների կամ էլ պարթևական արքաների դրամների դիմապատկերների վրա:

Եռագալար մանյակի այն ձևը, որը կա Արտավազդ II-ի դրամների վրա՝ երեք զուգահեռ գծերով, առանց վերջույթի, առաջին անգամ տեսնում ենք նրա ժամանակակցի՝ Որոզ II-ի իշխանության առաջին տարիներին թողարկված դրամների վրա (SELLWOOD 1980, type 42, 43): Տիգրան Մեծը դրամների վրա մանյակով չի պատկերվել. համենայն դեպս, որևէ դրամ ինձ հայտնի չէ, որտեղ այն անվիճելիորեն առկա լինի:

⁵⁷ Այդպես է նկարագրված՝ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, էջ 317, 319:

⁵⁸ Ինչպես, օրինակ, դա լավ երևում է ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983, էջ 88-ից հետո Տիգրան II-ի դրամայի մեծացված լուսանկարում, կամ Բիթինիայի արքաներ Պրուսիա II-ի, WROTH, BMC 1889, Pl. XXXVIII, 2, Նիկոմեդես II-ի, նույն տեղում, Pl. XXXVIII, 10, Pl. XXXIX, 1, 2 տետրադրամների վրա, Եգիպտոսի Թագուհի Կլեոպատրա VII-ի Ասկալոնում թողարկված տետրադրամայի վրա, օր. CARSON 1966, Pl. 9, no. 139.

3.4 Թագի խորհրդանշանները

Տիգրան Մեծի դրամների վրա հայտնի են Թագի Հետևյալ խորհրդանշանները: Աստղ (ութաթև, վեցաթև) երկու արծիվների միջև - սա նշանների ամենահաճախ հանդիպող խումբն է: Այն տեսնում ենք տետրադրամների, դրամների և պղնձ դրամների վրա: Աստղ և արծիվ - միայն Գամասկոսում թողարկված տետրադրամների և պղնձ դրամների վրա⁵⁹: Գիսաստղ - տետրադրամների⁶⁰, դրամների⁶¹, և դարձերեսին Նիկեի, նոճու, արմավենու ճյուղի և եռտանու պատկերով պղնձ դրամների մեծ մասի վրա: Միայնակ աստղ - դարձերեսին Նիկեի, նոճու, եռտանու և, ավելի հազվադեպ, Տիլսեի, ամաթեղջյուրի պատկերներով պղնձ դրամների վրա:

Արտավազդ II-ի դրամների վրա հանդիպում են վերոհիշյալ չորս տարբերակներից միայն երկուսը. աստղ երկու արծիվների միջև՝ դրամների և պղնձ⁶² դրամների վրա, և միայնակ խոշոր աստղ՝ տետրադրամների վրա:

Արտավազդ II-ից հետո մնում է խորհրդանշաններից միայն մեկը՝ միայնակ աստղը, որը տեսնում ենք Արտաշես II-ի⁶³ և նրան հաջորդած մյուս արքաների դրամների վրա, որոնց թագերի նկարագրության մեջ «աստղ երկու արծիվների միջև» խորհրդանշանների խմբի հիշատակման մի քանի դեպքերն

⁵⁹ NEWELL 1939, pp. 95-97, no. 147-152; BEDOUKIAN 1978, pp. 48, 49, Pl. 1, 12-15, pp. 65-66, Pl. 5, 109-113, NERCESSIAN 2000, Pl. 7, A2-P1,2.

⁶⁰ BEDOUKIAN 1978, p. 48, Pl. 1, 10-11, NERCESSIAN 2000, Pl. 7-8, A1-P2 etc..

⁶¹ CNG 36, 1995, p. 55, no. 565; BEDOUKIAN 1978, p. 55, Pl. 4, 49; NERCESSIAN 1995, p. 60, Pl. 4, 39, NERCESSIAN 2000, Pl. 7-8, a1, a2.

⁶² Կնիքների ոչ միշտ խնամքով փորագրման կամ դրանց մաշվածությունից, դրամների վատ պահպանված կամ մաշված լինելու, նաև կրկնադրոշման հետևանքով Արտավազդ II-ի պղնձ դրամների պատկերագրական մանրամասնությունները շատ հաճախ անճանաչելի են:

⁶³ ՋԱՐԳԱՐՅԱՆ 2000, նկ. 1 a, VARDANYAN 2001, fig. 1:

ավելի լավ պահպանված դրամների տվյալներով լրացուցիչ ստուգման կարիքն ունեն:

Տարակուսանք է առաջացնում Մարկոս Անտոնիոսի կողմից մ.թ.ա. չուրջ 36 թ. թողարկած արծաթե դենարը, որի դարձերեսին պատկերված Հայկական թագը՝ վզկալով և իջեցված ականջակալով, զարդարված է իրար կողք շարված երեք ութաթև աստղերով (Աղ. 11, 1)⁶⁴: Իմանալով Արտավազդ II-ի թագի իրական տեսքը իր իսկ դրամների շնորհիվ, պետք է ենթադրել, որ սա դրամի պատկերները կերտող Հռոմեական քանդակագործ-փորագրչի կողմից Հայկական թագի ազատ մեկնարանությունն է, որտեղ թագի վերին ելուստները յոթն են, այն դեպքում երբ Հայկական թողարկման դրամների վրա կանոնավոր կերպով պատկերվում էին հինգը, հազվադեպ՝ չորսը կամ երեքը (Տիգրան II-ի պղինձների վրա), իսկ Արտավազդի թագի միայնակ աստղը Հռոմեական դրամների վրա եռապատկված է: Փորագրիչը պատկերել է Հայ արքայական թագ, բայց նույնությամբ չի ընդօրինակել ո՛չ Տիգրանի, և ո՛չ էլ Արտավազդի դրամներից Հայտնի թագի ձևը⁶⁵: Գուցե ձևերի տակ ունենալով թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի դրամները, դրանց վրա պատկերված թագերի համադրմամբ փորագրիչը ստեղծել է Հայկական թագի մի ընդհանրական, խորհրդանշական պատկեր կամ, պարզապես, ունեցել է ոչ դրամական ծագման մեկ այլ մոդել: Այնուամենայնիվ, ոչ Հայկական (Հռոմեական,

կոմագենյան, մարական) դրամների վրա պատկերված Հայկական թագերի շարքում սա առաջինը և միակն է, որ պատկերված է մանրամասնորեն: Մնացած դեպքերում դրանք շատ ավելի պայմանական են ու սխեմատիկ⁶⁶:

Ուշագրավ է նաև աստղերի տակ երևացող և ինչ-որ դարձեր պարունակող եզրագոտին: Նման, բայց ավելի նեղ գոտի՝ զարդարված իրար կից, յուրաքանչյուրում մի-մի կետ ունեցող շեղանկյունիների շարքով, կարելի է տեսնել Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսով դրախմանների և տետրադրախմանների լավ պահպանված օրինակների (Աղ. 10.Ա), ինչպես նաև Արտավազդի դրախմանների վրա (Աղ. 2.2 մեծացված լուսանկարը)⁶⁷: Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այդ գոտին, այն թագի ներքևի եզրագոտի՞ն է (ինչպիսին տեսնում ենք, ասենք, Կոմագենեի արքա Անտիոքոս I-ի իրանյան նախնիներից մեկի գլխին պատկերված խույրի⁶⁸ կամ կոմագենյան աստվածությունների արձանների և բարձրաքանդակներից մեկի վրա պատկերված Միհր-Ապոլոնի խույրի վրա)⁶⁹, թե՞ արքայական ապարոշը: Տիգրան Մեծի՝ սրանցից տարբերվող դրամների վրա այդ նույն տեղում պատկերված է ապարոշը, բայց առանց զարդարանքի: Առավել հավանական

⁶⁴ Հայկական թագը կա մ.թ.ա. 18 թ. Օգոստոս Օկտավիանոսի անունից թողարկված արծաթե դենարների դարձերեսին (Աղ. 11.Բ, ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 49-52, no. 11-14), մ. թ. չուրջ 72 թ. Կոմագենեում թողարկված պղնձե դրամների դարձերեսին (NERCESSIAN 1995, p. 98-99, no. 229-231, p. 100, no. 236), անորոշ ծագման պղնձե դրամների դիմերեսին (CNG 36, p. 62, no. 660-662; NERCESSIAN 1995, p. 101, no. 244):

⁶⁵ Տե՛ս Սառնակունքի գանձից Տիգրան Մեծի (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, no. 123 և 128) և նույն գանձից Արտավազդի դրախմանների մեծացված լուսանկարները՝ Աղ. 2.2, ինչպես նաև АРАКЕЛЯН 1996, տժ. LXXVI (= ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, no. 129) և ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1997, էջ 50, նկ. 19 (= ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, no. 130):

⁶⁶ Տե՛ս ШАЛОМБЕРЖЕ 1985, с. 45, рис. 33. Այստեղ այդ գոտին զարդարված է շեղանկյունների և օղակների իրար հաջորդող շարքով:

⁶⁷ Տե՛ս, օր., АРАКЕЛЯН 1996, տժ. XXIV-XXVII. Ջարդանախները Հստակ չեն երևում, բայց դրանք, կարծես, ուրիշ են:

⁶⁴ CROWFORD 1974, II, Pl. LXIV, 539/1; ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 31-32, no. 5.

⁶⁵ Նեմրութ-դադի բարձրաքանդակներից մեկի վրա պատկերված Կոմագենեի արքա Անտիոքոս I-ի նախնիներից մեկի խույրը զարդարված է երեք շարք (վերևի և ներքևի շարքերում՝ երեքական, մեջտեղի շարքում՝ չորս) ութաթև աստղիկներով (տե՛ս ШАЛОМБЕРЖЕ 1985, с. 45, рис. 33), իսկ մեկ այլ, աստղագուշական ընույթի բարձրաքանդակի վրա պատկերված առյուծի իրանից վեր (որի մարմնի վրա, հավանաբար որոշակի դասավորությամբ, սփռված են ութաթև աստղեր) պատկերված են տասնվեց ճառագայթներով երեք աստղ-վարդյակներ (նույն տեղում, с. 45, рис. 31): Պատահակա՞ն են, արդյոք, այս զուգադիպությունները, կամ թե ինչպե՞ս են դրանք առնչվում Հռոմեական դրամի վրա պատկերված Հայկական թագի երեք աստղերին, դժվար է որոշակի պատասխան տալ:

է թվում, որ քանդակագործ-փորագրիչն ապարոշը և թագի ներքևի եզրագոտին միավորել է նույն պատկերագրական տարրի մեջ:

3.5 Գիմապատկերը դիմարվեստի տեսանկյունից

Այս խնդիրը քննություն է առնվել Գ. Տիրացյանի, Բ. Առաքելյանի, Ն. Մուշեղյանի կողմից⁷⁰:

Գ. Տիրացյանը մատնանշում է «...Հայկական դրամների ու Հոռոմեական Հանրապետական դիմաքանդակի ոճի խորապես Հակադիր բնույթը», եզրակացնելով, որ «Տիգրանի ու Արտավազդի դրամների ավելի ընդհանրացնող ու պլաստիկ ոճը անհարիր է Հանրապետության ժամանակաշրջանի Հոռոմեական քանդակների ուսուցանական թվանշանով: Հայ թագավորների դիմաքանդակների ոճաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս նրանց տեղը Հելլենիստական դիմարվեստի շրջանակում, որտեղ իդեալականացնող գծերը Հաջող կերպով միաձուլվում են ուսուցանականի Հետ»⁷¹: Հեղինակն ուշադրություն է դարձնում Արտավազդի դրամական դիմապատկերներում երկու տարրեր ոճերի առակայության վրա. «Изображение Артавазда на одной монете (Фарнаварի տեսրադրախման, ցուց. 5.3 - Ռ.Վ.) пластичное. с крупными объемами, передающего волевого человека. Изображение на другой монете (Սառնակունքի դրախմաններից մեկը, ցուց. 2.2 - Ռ.Վ.) отличается более тонкой моделировкой лица, с бликами света, подчеркивающими его характерные черты (на бровях, скулах и

⁷⁰ Արտավազդի դիմապատկերը Հունա-Հոռոմեական դիմարվեստի կոնտեքստում ուշադրության է արժանացել նաև այլ Հեղինակների կողմից, բայց այդ աշխատություններն ինձ անհասանելի են, և ես ծանոթ չեմ նրանցում ներկայացված տեսակետներին:

⁷¹ ТИРАЦЯН 1973, с. 60.

подбородке), выдающие более нервную натуру. Некоторое патетическое настроение, исходящее от исполненного в слегка экспрессионистической манере изображения...»⁷²: Կարևոր են Համարում մեջբերել Գ. Տիրացյանի ևս մի եզրահանգում, որը վերաբերում է Տիգրանի և Արտավազդի դիմապատկերներին միաժամանակ. «С одной стороны, они тесно связаны с каноническими приемами, имеющими целью представить данную личность облагороженной, украшенной, идеализированной, с гругой - отдают некоторую гань специфическим, индивидуальным чертам, дающим данному изображению право на портретность»⁷³:

Բ. Առաքելյանը նշելով, որ գեղարվեստական ձևավորմամբ և դեմքի մտասույզ արտահայտությամբ Արտավազդի դիմապատկերը մոտ է Տիգրան II-ի՝ նրա տեղական թողարկման դրամների վրա եղած, պատկերին, ավելացնում է. «Изображение Тиграна II и Артавазда II на выпущенных ими монетах свободны от чрезмерной идеализации и не только весьма реалистично передают этнический облик царей, но и в известной мере отражают черты их характера и настроение», եզրակացնելով, որ Տիգրան II-ից սկսած Հայ արքաների դրամները «... гармонически и искусно сочетают местные черты (форма короны, этнический облик царя) с эллинистическими (безбородое лицо, эллинистическая манера передачи портрета...)»⁷⁴:

Ն. Մուշեղյանը, գտնում է, որ Տիգրան Մեծի օրոք Հայաստանի և Հոռոմի միջև սկսված ուղղակի ռազմա-

⁷² ТИРАЦЯН 1973, с. 54.

⁷³ ТИРАЦЯН 1973, с. 52.

⁷⁴ АРАКЕЛЯН 1976, с. 65-66.

քաղաքական հարաբերությունները չէին կարող նոր հնարավորություններ չբացել հռոմեական մշակույթի և հռոմեական դիմարվեստի սկզբունքների ներթափանցման համար հայ արիստոկրատական վերնախավի ու, հետևաբար, նաև տեղական նկարիչների շրջանում, բայց նույնը չի կարելի ասել Արտավազդ II-ի դիմապատկերների մասին «который на большинстве своих монет (драхм) представлен с правильными и нежными чертами лица. Если представить его без короны и других царских украшений (серьга в ухе, ожерелья на шее), то перед зрителем вырисовывается прекрасный облик молодого человека, похожего на божественного Аполлона-Арега у армян. Такая идеализация царского портрета наблюдается на монетах, помеченных шестым и седьмым годами правления Артавазда II. В дальнейшем, в конце его царствования монеты отражают более реальные черты этого монарха - толстую шею, твердо очерченные скулы и подбородок. Портрет на монете, выпущенной на 18 году царствования Артавазда II, т. е. в 38-37 гг. до н. э., отражает преимущество реалистического стиля изображения и заметное отступление от традиционных норм идеализации»⁷⁵: **Ս. Մուշեղյանն ամփոփում է հետևյալ եզրակացությունը.** «С самого начала до 30-х гг. I в. до н. э. господствовала тенденция идеализации царских лиц с отражением реальных черт каждого индивидуума. Начиная с 30-х гг. I в. до н. э. в портретах армянских царей проявлялось стремление передать их реальные черты. Это реалистическое направление в портретном искусстве

⁷⁵ МУШЕГЯН 1978, с. 5-6.

усиливается во времена римского господства, когда Армения находилась в непосредственной зависимости от Римской империи»⁷⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ Գ. Տիրացյանը, և՛ Ս. Մուշեղյանը իրավամբ տարբերակում են Արտավազդի դրախմանների և տետրադրախմանների դիմապատկերները, դրանց մեջ նկատելով էական տարբերություններ: Դրախմանների դիմապատկերը բնութագրելիս Գ. Տիրացյանը մատնանշում է դեմքի նուրբ մոդելավորումը, դեմքին անհատականություն հաղորդող գծերի (հունքերի, այտոսկրի և դնչի) ընդգծվածությունը, որոնք ներկայացնում են ավելի նյարդային բնավորության տեր անձնավորության՝ որոշ չափով հուզախառն տրամադրության վիճակում: Ս. Մուշեղյանը արքային նկարագրում է որպես կանոնավոր ու նուրբ դիմագծերով գեղեցիկ երիտասարդի, նրա իդեալականացված դիմապատկերում տեսնելով աստվածային Ապոլոն-Արեգի կերպարը: Տետրադրախմայի դիմապատկերը բնութագրելիս Գ. Տիրացյանը ընդգծում է խոշոր և պլաստիկ ծավալների առկայությունը՝ նրանում որսալով կամային մարդու հատկանիշներ: Ս. Մուշեղյանը գտնում է, որ այս դիմապատկերն արտացոլում է արքայի իրական դիմագծերը՝ հաստ պարանոցը, ցայտուն գծազրված այտոսկրը և դունչը, որով դիմապատկերը զգալիորեն նահանջ է արձանագրում իդեալականացման ավանդական նորմերից և որում գերակշռում է ռեալիստական միտումը: Երկու հեղինակների տված բնութագրությունները, միմյանց լրացնելով, ամբողջացնում են դիմապատկերների գեղագիտական ընկալման մեկնաբանությունը:

Ակներև է, որ դրախմանների դիմապատկերներում ավելի է զգացվում արքայի կերպարի իդեալականացման, իսկ տետրադրախմանների դիմապատկերներում՝ նրա անհատական կերպարը ներկայացնելու ձգտումը:⁷⁷ Դրախմանների վրա

⁷⁶ МУШЕГЯН 1978, с. 9.

⁷⁷ Ե. Ներսեսյանը տալիս է ճիշտ հակառակ մեկնաբանությունը. «Որ

կարող ենք տեսնել և՛ բավական բարձր ոճի, և՛ միջակ կատարման դիմապատկերներ (Աղ. 2): Այժմ մեզ Հայտնի երեք տետրադրախմաները, թողարկված լինելով դիմերեսի և դարձերեսի տարբեր զույգ կնիքներով⁷⁸, նույնպես ներկայացնում են Արտավազդի բավական տարբեր դիմապատկերներ: Բայց այստեղ տարբերությունը ոչ թե կատարման որակի մեջ է (դիմաքանդակի պլաստիկ Հնարավորությունները կիրառված են հմտորեն), այլ արքայի դեմքի պատկերման բազմազանություն: Տետրադրախմաներից երկուսը, թողարկված համապատասխանաբար մ.թ.ա. 38 և 37 թթ., արքային պատկերում են թեև արդեն ոչ Հասուն պատանեկան (ինչպես դրախմաների վրա), բայց դեռևս երիտասարդ, չափավոր նուրբ ու կանոնավոր, միևնույն ժամանակ՝ իրարից զգալիորեն տարբեր դիմագծերով (Աղ. 10, 5.1, 5.3), իսկ մ.թ.ա. 38 թ. թողարկված մյուս տետրադրախմայի վրա արքան միջին տարիքի, ընդգծված այտուսկրով, ծանր զանգվածեղ ծնոտով տղամարդ է (Աղ. 10, 5.2): Այս վերջինս թերևս ամենահեռու է դիմարվեստում իդեալականացնող ուղղություն կանոններին Հետևելու տեսանկյունից, բայց և նշանակում է, արդյոք, որ այն ամենամոտն է Արտավազդի հավաստի դիմապատկերին:

Արտավազդի դրամական դիմապատկերների ոճն, անշուշտ, չի տեղավորվում Հռոմեական-Հանրապետական դիմապատկերի շրջանակներում, եթե նկատի ունենանք վերջինիս ծայրահեղ դրսևորումը՝ «անզիջում վերիզմը»: Սակայն, եթե մի կողմ թողնենք Հելլենիստական և Հռոմեական դիմարվեստի ծայրագույն միտումները, ապա Արտավազդի դիմապատկերներն, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում են այն միջին ուղղությունը, որը կարելի է տեսնել թե՛ Հելլենիստական, և թե՛ Հռոմեական դիմապատկերներում: Դրախմաներում,

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

tetradrachms he has an idealized portrait without emotions; on the drachms his features seem to be more humane and down to earth man», NERCESSIAN 2003, p. 8.

⁷⁸ Փաստ, որը ենթադրել է տալիս տետրադրախմաների թողարկման մեծ քանակ:

իրոք, գերակշռում է իդեալականացնող ոճը ու, թերևս, Ն. Մուչեղյանը ճիշտ է, երբ նրանցում նկատում է աստվածային կերպար ներկայացնելու միտում (տե՛ս, մասնավորապես, Աղ. 2.1-2): Մինչդեռ տետրադրախմաներում ավելի շատ ի Հայտ է գալիս ռեալիստական պատկերման միտումը: Այս վերջինս, սակայն, ոչ միայն օտար չէր Հելլենիստական դիմապատկերին, այլև նրանում Հայտնի են այդ ոճի դրսևորման փայլուն նմուշներ⁷⁹: Արտավազդի դիմապատկերներն, իհարկե, տեղադրվում են Հելլենիստական դրամական դիմարվեստի շրջանակներում, սակայն ինչպես Տիգրան Մեծի իշխանությունում ու շրջանում թողարկված «արքայից արքա» տիտղոսով դրամների դիմապատկերներում, Արտավազդի դրամների, մասնավորապես՝ տետրադրախմաների դիմարվեստում անկասկած զգացվում է Հռոմից եկող մի նոր շունչ, որը որոշ ոճական թարմություն է Հաղորդում Հայկական դրամական դիմարվեստին՝ ի տարբերություն Տիգրան Մեծի վաղ թողարկման դրամների, որտեղ առկա է Սելևկյան դիմարվեստի ոգով կերտված «անդեմ» իդեալականացնող ոճը:

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

մասնաձևն առ նազմեզմապատկերի դիմապատկերում

⁷⁹ Տե՛ս, օրինակ, դրանցից մի քանիսը՝ NEWELL 1937.

4. ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-ի ԳՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՐՁԵՐԵՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊԵՐԸ

Իր արծաթե թողարկումներում Արտավազըը ներմուծեց դարձերեսի նոր պատկերատիպ՝ գլխին ճառագայթող պսակ ունեցող կառապանի կողմից ղեկավարվող քառաձի կառք (կվադրիգա): Պղնձե թողարկումներում նա պահպանեց Տիգրանի պղնձե դրամների մեկ տասնյակից ավելի պատկերատիպերից միայն երկուսը՝ Նիկեն և նոճին:

4.1 Կվադրիգան Հունա-Հռոմեական դրամներում

Կվադրիգան՝ չորս ձիերով լծված, զրահով պատված երկանիվ կառքը, մ.թ.ա. VII դարից սկսած Հին Հույներն օգտագործում էին միայն մրցարշավներում: Միաժամանակ, այն սկսում էր ձեռք բերել նաև Հաղթակառքի խորհրդանշական իմաստ: Կվադրիգայի վրա պատկերվում էին աստվածները, ինչպես օրինակ Պարթենոնի ճակտոնի անկյուններում՝ Հելիոսը և Սելենեն:

Կվադրիգայի պատկերով Հնագույն դրամները թողարկվել են Սիցիլիայում 520-490 թթ.: Որպես Հաղթակառք դրամական պատկերազրույթյան մեջ կվադրիգան առաջին անգամ Հայտնվում է Սիցիլիայի Գելա քաղաքի բռնակալ Գելոն I-ի դրամների դարձերեսին, 488 թ. օլիմպիական խաղերի ձիարշավային մրցավազքում նրա տարած Հաղթանակի առիթով: Այդ տետրադրամները թողարկվել են նախ Գելայում, ապա, 485 թ. նրա կողմից Սիրակուսան նվաճելուց Հետո՝ նաև այստեղ: Զիբրից վեր պատկերված է ճախրող Նիկեն, որը Գելայում թողարկված դրամների վրա պսակը պահել է ձիերի գլխավերևում, իսկ սիրակուսյան թողարկումներում նա պատկերված

է դեպի կառապանը ճախրելիս և նրա գլխին պսակ դնելիս, որն ինքը՝ Գելոնն է (MIRONE 1927, nos 8-10):

Այնուհետև կվադրիգան պատկերվել է 479 թ. Սիրակուսայում թողարկված ղեկադրախմանների և տետրադրախմանների վրա, որոնցում ձիերի ուղղությամբ ճախրող Նիկեն պսակը պահում է նրանց գլխավերևում: Այս դրամների թողարկման առիթն այլևս ազոնիստական չէր, այլ Համիլկարի և կարթագենացիների դեմ Գելոնի և սիրակուսացիների տարած Հաղթանակն էր Հիմերում, 480 թվականին: Նույն այս առիթով, Սիցիլիայի Լեոնտինի քաղաքում Հատվում են տետրադրախմաններ դարձերեսի նույնպիսի պատկերատիպով (MIRONE 1927, no. 15), ինչպես նաև կառապանին պսակող ճախրող Նիկեի պատկերով (MIRONE 1927, no. 16): Այս դրամները թողարկողը Լեոնտինին իրեն ենթարկած Գելայի բռնակալ Հիպոկրատեսն էր, որը կարթագենացիների դեմ պատերազմում Սիրակուսայի դաշնակիցն էր:

Պատերազմական Հաղթակառքի դերում կվադրիգան կրկին Հայտնվում է Գելայի և Սիրակուսայի տետրադրախմանների վրա 474 թ., Կիմեում էտրուսկյան ծովահենների դեմ Սիրակուսայի բռնակալ Հիերոն I-ի տարած Հաղթանակի առիթով: Այս դրամների վրա Նիկեն պատկերված է ձիերի գլխավերևում պսակ բռնած:

Հիսուն տարի անց, սիրակուսացիները և Սիցիլիայի Ակրագանտ, Հիմերա, Մեսսինա քաղաքների բնակիչները մի նոր առիթ են ստանում իրենց դրամների վրա Հաղթական կվադրիգա պատկերելու Համար (MIRONE 1927, nos 40-43, 46): Այս անգամ թողարկված տետրադրախմանների վրա Նիկեն պսակում է կառապանին, խորհրդանշելով 425 թվականին Մեսսինայի նեղուցում աթենացիների դեմ սիրակուսացիների տարած Հաղթանակը:

413 թ. Սիրակուսան պաշարած աթենացիների դեմ քաղաքի նավահանգստում տարած վերջնական Հաղթանակից Հետո, սիրակուսացիներն այն կրկին նշանավորեցին Հաղթակառքի պատկերով տետրադրախմանների և ղեկադրախմանների

Հանրապետական կվադրիդատների այս վերջին շարքում ամենանշանակալիցը Պոմպեոսի աուրետուսներն են, որոնց դարձերեսին կվադրիդայի վրա պատկերված է ինքը՝ Պոմպեոս Մեծը, իսկ ճախրող Վիկտորիան պսակը պահել է ձիերի գլխավերևում: Հետադուտողները սա համարում են Հաղթահանդեսի առիթով կատարված թողարկում: Մ. Քրաուֆորդը թվագրման երկու հնարավորություններից՝ 71 և 61 թթ., երբ տեղի են ունեցել նրա Հաղթահանդեսները, ավելի հակված է առաջինի կողմը, թեև նրա փաստարկները բավականաչափ ծանրակշիռ չեն⁸⁵: Հ. Գրյուբերը, է. Սիդենհամը և Ի. Բելլոնին այն թվագրում են 61 թվականով և վերագրում են արևելյան պատերազմների առիթով կազմակերպված նրա նշանավոր Հաղթահանդեսին⁸⁶: Հ. Մաթինգլին այս թողարկումը թվագրում է 49 թ. հետո, որն, ըստ Քրաուֆորդի, անհնար է՝ կշռային ստանդարտի չափազանց բարձր լինելու պատճառով⁸⁷:

Պոմպեոսի այս տրիումֆային թողարկումից հետո ևս երեք անգամ թողարկվել են կվադրիդայի պատկերով դենարներ՝ 60 և 58 թթ. (Յուպիտերը կվադրիդայի վրա դեպի ձախ, CRAWFORD 1974, nos 420, 422) և 46 թ. (Վիկտորիան կվադրիդայի վրա դեպի աջ), որոնցում, սակայն, բացակայում է պսակը ձեռքին ճախրող Վիկտորիան:

Այսպիսով, Հանրապետական Հոմերի կվադրիդայի պատկերով թողարկումների շարքում առանձնանում են հետևյալ չորս հիմնական պատկերազրական տիպերը.

ա) Յուպիտերը կվադրիդայի վրա կանգնած, Վիկտորիան կառապանի դերում:

⁸⁵ CRAWFORD 1974, pp. 83, 413.

⁸⁶ BELLONI 1960, p. 195, ուր նա Հղում է m E.A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, 1952; H.A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 1910. Բելլոնին կարծում է, որ դրամը կարող է թողարկված լինել Արևելքում, բայց նշում է, որ դրամահատարանը Հայտնի չէ:

⁸⁷ CRAWFORD 1974, p. 83.

Պատկերը, թողարկումների մեծ մասում, ուղղված է դեպի աջ (CRAWFORD 1974, nos 28.3, 29.3, 30.3, 31.1, 32.1, 33.1, 34.1, 42.1), բայց կան նաև դեպի ձախ ուղղված պատկերով թողարկումներ (CRAWFORD 1974, nos 28.4, 29.4, 30.4): Այս պատկերատիպն ամենավաղն է և թվագրվում է մ.թ.ա. 225-212 թթ.:

բ) Յունոնան կվադրիդայի վրա կանգնած, Վիկտորիան հետևից նրա գլխին պսակ է դնում: Պատկերն ուղղված է դեպի աջ (CRAWFORD 1974, nos 223.1, 240.1a,b): Այս դրամները թողարկվել են մ.թ.ա. 142 և 135 թթ.:

գ) Աստվածությունը (Յուպիտերը՝ CRAWFORD 1974, nos 227, 238.1, 241.1a,b, 248.1, 256.1, 257.1, 271.1, 273.1, 276, 279.1, 285.1-2, 310, 325.1a,b, 350A, 420, 422, Մարսը՝ CRAWFORD 1974, nos 232.1, 244.1, 252.1, Ապոլլոնը՝ CRAWFORD 1974, no. 236, Վիկտորիան՝ CRAWFORD 1974, nos 246.1, 249.1, 253.1, 275.1, 280.1, 352.1, 364, 366, 465.3-5, Սոլը՝ CRAWFORD 1974, no. 250.1, Հերկուլեսը՝ CRAWFORD 1974, no. 255.1, Լիբերտասը՝ CRAWFORD 1974, no. 266.1, Սատուրնը՝ CRAWFORD 1974, no. 317.2-3, Միներվան՝ CRAWFORD 1974, nos 341.4b, 5b, 6, 354.1), ինչպես նաև՝ տրիումֆատորը (CRAWFORD 1974, nos 326.1 (Մարիուսը), 358) կվադրիդայի վրա կանգնած:

Պատկերը գերազանցապես ուղղված է դեպի աջ, բացառությամբ CRAWFORD 1974, nos 342.5a (90 թ.), 358 (83 թ.), 420 (60 թ.), 422 (58 թ.) և 465 (46 թ.) թողարկումների, որտեղ այն դեպի ձախ է: 140-ից մինչև 81 թ. այս պատկերատիպով դրամները թողարկվել են կանոնավոր կերպով: Ինչպես կարելի է նկատել, դեպի ձախ ուղղված պատկերով դրամների թողարկումներն ընկնում են 90 թվականից հետո:

դ) Աստվածությունը (Լիբերտասը՝ CRAWFORD 1974, no. 270, Միներվան՝ CRAWFORD 1974, no. 342.4a, 5a) կամ տրիումֆատորը (Սուլլա՝ CRAWFORD 1974, no. 270 (82 թ.), Պոմպեոս՝ CRAWFORD 1974, no. 402 (61 թ.)) կվադրիդայի վրա կանգնած, վերևում ճախրող Վիկտորիան պսակ է մատուցում կա՛մ անձնավորությամբ (CRAWFORD 1974, nos 270, 342.4a, 5a, 367), կա՛մ այն պահել է ձիերի գլխավերևում (CRAWFORD 1974, no. 402): Կա այս պատկերատիպի մի տարբերակ, որտեղ պատկերված է միայն Հաղ-

Թական կվադրիզա, առանց կառապանի, բայց կառքի կողը դարդարված է կայծակի հարվածի (CRAWFORD 1974, no. 348.1) կամ արծվի ու կայծակի հարվածի (CRAWFORD 1974, no. 348.2)՝ Յուպիտերի ատրիբուտների, պատկերներով: Վերևում ճախրող Նիկեն է՝ պսակը ձեռքին:

Բոլոր թողարկումներում կվադրիզան պատկերված է ղեպի աջ, բացառությամբ CRAWFORD 1974, no. 342.4a-ի, որտեղ այն ուղղված է ղեպի ձախ: Այս պատկերատիպը հայտնվել է 125 թ. (CRAWFORD 1974, no. 270), իսկ մնացածները թողարկվել են մ.թ.ա. I դ. առաջին կեսի ընթացքում՝ CRAWFORD 1974, nos 342 (90 թ.), 367 (82 թ.), 402 (61 թ.):

Հռոմեական դրամների կվադրիզայով (ինչպես նաև՝ բիզայով) պատկերատիպերը նույնպես խորհրդանշում էին հաղթանակի գաղափարը:

* * *

Սելևկյան դրամական պատկերազրույթյանն ավելի բնորոշ էր, այն էլ վաղ փուլում՝ միայն Սելևկոս I-ի դրամների վրա, Աթենասի կողմից կառավարվող չորս փղերով լծված կառքը, որի վերևում, սովորաբար, պատկերվում էր Սելևկոսի խորհրդանշանը՝ խարիսխը⁸⁸: Դրամական այս տիպի ի հայտ գալը որոշակիորեն կապվում է Հնդիկների դեմ մղած պատերազմից հետո Սելևկոսի և Հնդիկների թագավոր Չանդրագուպտայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի հետ, ըստ որի Սելևկոսը զիջելով գրավյալ տարածքների մի մասը, դրա դիմաց ստացավ 500 մարտական փղեր, որոնք նա օգտագործում էր արևմուտքի իր հակառակորդների դեմ: Այս դրամների թողարկմամբ Սելևկոսը փառարանում էր իր ռազմական հզորությունը և հաղթանակները:

Սելևկյան դրամական պատկերազրույթյան մեջ ձիերով լծված կվադրիզայի տիպը հանդիպում է միայն մեկ անգամ՝ բոնաստեր Տիմարքոսի (մ.թ.ա. 162-160 թթ.) հաղվազյուտ ոսկե ստատերի վրա: Անտիոքոս IV-ի կողմից նշանակվելով

⁸⁸ BABELON 1890, Pl. III, 1-6.

Բարելոնի սատրապ, Տիմարքոսը շուտով ապստամբում է նրա հաջորդի՝ Անտիոքոս V-ի դեմ և իրեն արքա է հռչակում Բարելոնում: Դեմետրիոս I-ը գահ բարձրանալով, Տիմարքոսին մահապատժի է ենթարկում, որի համար Բարելոնի բնակիչները նրան շնորհում են Սոտեր (փրկիչ) տիտղոսը: Տիմարքոսի ստատերի դարձերեսին պատկերված է ղեպի աջ սլացող ձիերով լծված կվադրիզա, վերևում ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ, ներքևում ΤΙΜΑΡΧΟΥ գրությունը⁸⁹:

Վաղհելլենիստական ժամանակաշրջանում արչավող ձիերով կվադրիզա ղեպի աջ պատկերվել է Տիրենեի ոսկե մի ստատերի (մ.թ.ա. չուրջ 322 թ.)⁹⁰, ինչպես նաև մ.թ.ա. մոտավորապես III դարի կեսին վերաբերող վաղպարթևական ոսկե ստատերների վրա: Դրանցից մեկը կրում է գրական ազդյուններում հիշատակված Պարթևքի կառավարիչ Անդրագորասի անունը հունարեն գրությամբ: Դրամի դարձերեսին պատկերված կվադրիզան կառավարվում է Նիկեի կողմից, որի հետևում կառքի վրա կանգնած անձնավորությունը, հավանաբար, Անդրագորասն է⁹¹: Մյուսը կրկնակի ստատեր է, արամեերեն գրությամբ: Դարձերեսին այն նույնպես ունի ղեպի աջ սլացող ձիերով լծված կվադրիզա, որի կառապանը, զատելով գլխարկից, նույն ինքը կառավարիչն է, որի դիմապատկերը զետեղված է դրամի դիմերեսին⁹²:

Ձիերով լծված արեմենյան կառքերի և մարտակառքերի պատկերազրական ավանդույթը, գալով ասորեստանյան ակունքներից, այնուհետև ձևափոխվելով ու հարստանալով

⁸⁹ BABELON 1890, p. CXV, fig. 25.

⁹⁰ *St'ua, op.*, CNG XXVII, Classical Coins, 29 September 1993, no. 816.

⁹¹ ЗЕЙМАЛЬ 1979, с. 81, ном. 0448-0450.

⁹² ЗЕЙМАЛЬ 1979, с. 81-82, ном. 0454. Տիրակալի անվան ընթերցման հարցում միասնական կարծիք չկա: Երկար ժամանակ այն ընթերցվում էր որպես Վախշուվար, հետագայում Ի. Դյակոնովը և Ե. Ջեյմալյան առաջարկեցին ընթերցել Անդրագոր (Дьяконов, ЗЕЙМАЛЬ 1988, с. 4-19), իսկ Ջ. Կոխը՝ Պրիսպատ (КОХ 1993, pp. 165-173):

արևելամիջերկրական և Հոնիական տարրերով⁹³, ունեւր ուրույն արևելյան ընույթ: Գրանք Հանգիստ քայլող երկու ձիերով լծված կառքեր են, ինչպես, օրինակ, Պերսեպոլսի ապաղանայի բարձրաքանդակում, որտեղ կառապանը արքան է⁹⁴: Ամուղարյան գանձի կաղձում, չորս ձիերով լծված երկանիվ կառքի ոսկեծույլ ամբողջական մանրակերտի ձիերը պատկերված են անշարժ դիրքում: Մարական զգեստով մի իշխանավոր (արքա)՝ ապարոշով ու մանյակով, նստած է նստարանին, իսկ նրա կողքին կանգնած է կառապանը՝ նույնպես մարական զգեստով, բայց առանց իշխանական տարրերանշանների⁹⁵: Պատկերագրական այս մոդելը տեսնում ենք փյունիկյան Սիդոն քաղաք-պետութւան դրամների դարձերեսին, որտեղ պատկերված է երեք քայլող ձիերով լծված երկանիվ կառք, որի կառապանը Բապ աստվածութւանն է, իսկ նրա Հետևում պատկերված է Սիդոնի թագավորը եգիպտական զգեստով⁹⁶:

4.2 Կվադրիգան Արտաշեսյանների դրամներում

Այսպիսով, կվադրիգան դրամների վրա Հայտնի է մ.թ.ա. VI դարի վերջից: Այն երեք դար շարունակ պատկերվել է Սիցիլիայի դրամների վրա, ապա ժառանգվել է Հռոմի կողմից: Հելլենիստական Արևելքում կվադրիգայի պատկերով թողարկումները եղել են Հազվագեպ: Ունի⁹⁷, արդյոք, Արտավազդի դրամների կվադրիգան պատկերագրական նախատիպ: Եթե այո, ապա այն կապվում է Հունա-Հելլենիստակա⁹⁸, թե⁹⁹

Հռոմեական ավանդույթի Հետ: Վերը բերված դուգահեռները ցույց են տալիս, որ կվադրիգայում կանգնած աստվածութւան գաղափարը չէ, պարզապես, որ Հիմք է ծառայել Արտավազդի այդ պատկերատիպի ստեղծման համար, այլ արդեն գոյութւուն ունեցած և դարերի ընթացքում ձևավորված ու կիրառված պատկերագրական ավանդույթը: Այդ ավանդույթներից ո՞րն է անմիջական ազդեցութւուն գործել տիպն ընտրելու և այն իրականացնելու գործում: Սիրակուսյան վերջին թողարկումներից Արտավազդ II-ին բաժանում է ավելի քան 150 տարի, բայց չի բացառվում, որ արքային կամ դրամատիպի ընտրութւան հարցով զբաղվող պաշտոնյային կարող էր ծանոթ լինել կվադրիգայի պատկերով սիցիլիական առատ թողարկումներից առնվազն որևէ մեկը: Ժամանակով Հետև և սահմանափակ թողարկումներ լինելու հանգամանքը անհավանական է դարձնում կվադրիգայի պատկերով վաղպարթևական օրինակների թեկնածութւունը: Որպես ամենահավանական նախատիպ կարող էին հանդես գալ Հռոմեական կվադրիգատները, մասնավորապես մ.թ.ա. I դարի թողարկումները, քանի որ Հորինվածքային առումով Հենց այդ դրամներն են, որ առավել մոտ են Արտավազդի դրամներին: Հռոմեական, ինչպես նաև վերոհիշյալ մյուս դրամական թողարկումներից շատերի վրա, մասնավորապես մ.թ.ա. II դարում, կառքի անվի և սայլակում կանգնած աստվածութւան կամ կառապանի միջև որոշակի տարածութւուն կա, անիվը պատկերվում էր ավելի Հետ ընկած: Մ.թ.ա. 86 թվից սկսած, Հռոմի թողարկումներում կառապանը ավելի հաճախ ներկայացվում էր անվի ուղիղ վերևում (CRAWFORD 1974, nos 350 A.1-2, 352.1, 364, 366, 367, 391.1, 402, 420, 422): Բացի այդ, նախկինում բավական ընդգծված ձևով պատկերվում էր սայլակի բազրիքը, մինչդեռ ուշ թողարկումներում այն Հաղիվ է նկատվում: Ահա այս երկու առանձնահատկութւունները, որոնք բնորոշ են նաև Արտավազդի կվադրիգաներին, թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նրա կվադրիգայի համար որպես պատկերագրական մոդել կարող էին ծառայած

⁹³ ЗЕЙМАЛЬ 1979, с. 38, որտեղ այս մասին Հղում է՝ O.M. Dalton, *The Treasure of the Oxus with Other Examples of Early Oriental Metalwork*, 3rd edition, London, 1964, pp. XXXVII-XLIII.

⁹⁴ КОСН 1992, Abb. 84.

⁹⁵ ЗЕЙМАЛЬ 1979, там. 7, с. 37-38.

⁹⁶ Կամ Իրանի արքայից արքան և նրա սպասավորը՝ եգիպտական զգեստով, տե՛ս CNG 51, 15 September 1999, no. 576-586.

լինել մ.թ.ա. I դարում թողարկված Հռոմեական կվադրիգատները:⁹⁷ Նկատենք նաև, որ եթե վաղ շրջանի կվադրիգատներում գերակշռում էր պատկերի դեպի աջ ուղղվածությունը, ապա Հռոմի հանրապետության վերջին տասնամյակների թողարկումներում կվադրիգատները պատկերվում էին դեպի ձախ ուղղվածությամբ, ինչը տեսնում ենք նաև Արտավազդի դրամների վրա:

Դիոդորոսի Հադորդած մի շատ Հետաքրքիր տեղեկություն կարծես թե լրացուցիչ լույս է սփռում այս Հարցի մեկնաբանման վրա: Ոոսքը վերաբերում է վերը հիշատակված սելևկյան սատրապ, ապա՝ ինքնակոչ արքա Տիմարքոսին: Դիոդորոսը գրում է. «Երբ Հայտնի դարձավ, թե Հռոմայեցիները թշնամարար են տրամադրված Դեմետրիոսի (Ա Սոտեր, 162-150 թթ., Ռ.Վ.) հանդեպ, ապա ոչ միայն մյուս թագավորները նրան արհամարհեցին, այլև նույնիսկ նրան ենթակա սատրապներից ոմանք, որոնցից ամենահայտնին Տիմարքոսն էր: Սա ծագումով միլետացի էր և նախկինում թագավորած Անտիոքոսի (IV Եպիփանես, 175-164 թթ., Ռ.Վ.) ընկերը, որը բազմիցս Հռոմ էր ուղարկվել իրեն դեսպան և շատ չարիք էր պատճառել սենատին: Քանզի նա մեծ քանակությամբ դրամ տանելով իր Հետ, կաշառում էր սենատորներին, իր ընծաներով առանձնապես ձգտելով գայթակղեցնել նրանց, ովքեր թույլ կարողություն տեր էին: Ահա այս եղանակով նա շատերին գրավելով իր կողմը և նրանց տալով Հռոմեական կարգերին անհարիր առաջադրանքներ, փչացնում էր սենատը, նրան գործակցում էր եղբայրը՝ Հերակլեյդեսը, որն այսպիսի ծառայություն համար օժտված էր ավելի քան որևէ մեկը: Նույն եղանակով վարվեց նաև տվյալ դեպքում, երբ Հռոմ էր եկել արդեն լինելով Մեդիայի սատրապ, նա շատ մեղա-

դրանքներ Հարուցելով Դեմետրիոսի դեմ, Համոզեց սենատին նրա դեմ ընդունել այսպիսի որոշում. «Քանի որ Տիմարքոսը... (այստեղ ձեռագիրը թերի է), ապա նա թող լինի նրանց թագավորը»: Տիմարքոսը ոգևորված այս որոշումից, Մեդիայում կազմակերպեց նշանակալից բանակ, միաժամանակ Դեմետրիոսի դեմ դաշինք հաստատեց Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասի Հետ: Այնուհետև ահաբեկելով սահմանակից ժողովուրդներին իր զորքերի Հզորությամբ և նրանցից շատերին Հնազանդեցնելով իրեն, արշավեց Զեգմայի վրա և, վերջապես, դարձավ թագավորության մեջ Հզոր» (Diod. XXXI, 27a):

Մինչ այդ՝ 165 թվականին, Անտիոքոս Եպիփանեսը պատերազմել էր Հայաստանի Արտաշես թագավորի դեմ, ապա 164 թվականին Հնազանդեցնելով Մարաստանը, այնտեղ կառավարիչ էր նշանակել Տիմարքոսին, որը, նույն թվականին Անտիոքոսի մահից Հետո, ստանձնեց նրա որդու՝ մանկահասակ Անտիոքոս V-ի խնամակալությունը: 162-ին օրինական թագավորը մահանում է, գուցե ոչ առանց նրա խնամակալի «օգնության», և Տիմարքոսը Մարաստանում և Բարելոնում իրեն արքա է հռչակում: Դիոդորոսի վերոհիշյալ հատվածից իմանում ենք, որ Տիմարքոսը Հաճախ է եղել Հռոմում, Հատուկ Հարաբերություններ է ունեցել սենատորներից շատերի Հետ, և որ իրեն թագավոր է Հայտարարել նախապես ունենալով սենատի՝ իր Համար բարենպաստ որոշումը: Այս կապերն ի նկատի ունենալով, արդյոք պատահակա՞ն է սիրիական դրամաթողարկման մեջ միակ անգամ Հենց Տիմարքոսի դրամների վրա կվադրիգայի Հայտնվելը: Ճիշտ է, այդ ժամանակ (մ.թ.ա. 212-142 թթ.) Հռոմում ընդհատված էր կվադրիգատների թողարկումը, բայց բազմիցս Հռոմում եղած Տիմարքոսը չէր կարող ծանոթ չլինել կվադրիգայի պատկերով Հռոմեական և սիցիլիական դրամներին: Այս տվյալները մտածել են տալիս, որ ստատերների դարձերեսի Համար կվադրիգայով պատկերատիպի ընտրությունը կարող էր Տիմարքոսի նկատմամբ Հռոմի որոշակի վերաբերմունքի փոխադարձ արտահայտությունը լինել: Ծատ կարևոր են թվում Դիոդորոսի Հետևյալ խոսքերը. «Դեմետրիոսի դեմ դաշինք հաստատեց Հայաստանի

⁹⁷ Արտավազդի դրամների վրա կվադրիգայի Հայտնվելը Զ. Պտուկյանը նույնպես հակված է բացատրել Հռոմեական ազդեցությամբ. «The quadriga design was popular on Roman Republican coins and its adoption might indicate a pro-Roman leaning on the part of Artavasdes», BEDOUKIAN 1978, p. 26:

թագավոր Արտաքսիասի հետ»⁹⁸: Արտաշեսը, ավելի վաղ քան Տիմարքոսը, ստացել էր և, հավանաբար, շարունակում էր ստանալ Հոտմի աջակցությունը: Միևնույն ժամանակ, թե՛ Արտաշեսը, և թե՛ Տիմարքոսը Սելևկյանների հակառակորդներն էին: Ուստի նրանց միավորում էր միևնույն թշնամին և միևնույն հովանավոր-դաշնակիցն ունենալու հանգամանքը: Դժվար է ասել, թե ի՞նչ մեխանիզմով, բայց մեկ դար անց, Հայաստանի և Մարաստանի միմյանց ժամանակակից արքաների դրամների վրա կվաղրիգայի Հայտնվելը միգուցե Հոտմ-Տիմարքոս-Արտաշես երբեմնի դաշինքի հեռավոր արձագանքներից մեկը լինի, որն ինչ-որ պատճառով այդ ժամանակ նոր հնչեղություն էր ստացել և ստիպել էր նրանց հիշել հեռավոր անցյալի հատկապես այդ դրվագը: Կարծում եմ, որ մ.թ.ա. 40-30-ական թվականներին այս հարցում կարևոր դեր են խաղացել մի կողմից Հոտմի գործոնը, մյուս կողմից՝ Հայ-մարական վաղեմի դինաստիական կապերն ու նաև որոշակի մրցակցությունը նրանց միջև:

Այս ամենով հանդերձ, չենք կարող բացառել Արտավազդի կվաղրիգայի պատկերազրական ծագման ևս մեկ հնարավորություն: Արտաշատում էր գտնվում Արեգ-Միհր-Ապոլլոնի տաճարը, որում կամ որի մոտ կարող էր կանգնեցված լինել քառաձի կառքի վրա պատկերված աստվածությունների արձանը, որը և վերարտադրվել է Արտավազդի դրամների վրա այնպես, ինչպես Տիգրան Մեծի դրամների վրա վերապատկերվում էին Անտիոքի և Դամասկոսի Տիլսենների արձանները: Այս կարծիքը կարող է, սակայն, հավերժ մնալ ենթադրություն սահմաններում, քանի որ հազիվ թե երբևէ գտնվեն այն Հաստատելու փաստեր:

* * *

Արտաշեսյանների դրամաթողարկման մեջ Արտավազդի II-ի կվաղրիգայով դրամներից բացի կա ևս մեկը, որը վերագրվում է Տիգրան Մեծին: Այդ պղնձե դրամը դիմերեսին

⁹⁸ Այս մասին տե՛ս նաև ՀԺՊ 1, էջ 548:

ունի կոպիտ ոճի դիմապատկեր՝ գծային եղանակով պատկերված թագով: Դարձերեսին տեսնում ենք դեպի ձախ արշավող կվաղրիգա, որի կառապանը այս դրամի նկարագրություններում որակվում է որպես արքա (6.65 գ, Աղ. 16, Ձ)⁹⁹: Ոչ պակաս տարօրինակ է դրամի գրությունը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ → վերևում, ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ → ներքևում, որը ընտրություն հնարավորություն չթողնելով դրամի որոշման հարցում, միևնույն ժամանակ ունի Տիգրան Մեծի մյուս թողարկումներին ոչ բնորոշ տառաձևեր: Ք. Ֆոսը հրատարակել է մեկ այլ տարօրինակ պղնձե դրամ, որի դարձերեսին նույնպիսի գրություն է, նույն դասավորությամբ ([ΒΑΣΙΛΕΩΣ] → վերևում, ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ →), իսկ պատկերատիպը նրա կողմից նկարագրված է որպես բիգա՝ երկու ձիերով լծված կառք (2.26 գ, Աղ. 16, Գ)¹⁰⁰: Ֆոսը, միևնույն ժամանակ, նշում է այս դրամի և արծաթե անկանոն տիպի մեկ այլ դրամի (BEDOUKIAN 1978, no. 89, Աղ. 16, Ա) դիմապատկերների նմանությունն մասին¹⁰¹: Ավելացնենք, որ Մ. Ալլրամն իր հերթին նկատել է, որ BEDOUKIAN 1978, no. 89 (2.95 գ) և no. 90-ի (1.4 գ, Աղ. 16, Գ) դիմերեսները նույնական են և երկուսն էլ, ըստ նրա, ժամանակակից կեղծ դրամներ են (moderne Fälschungen)¹⁰²: Ալլրամը գրում է նաև, որ BEDOUKIAN 1978, no. 159 պղնձե դրամը, որը Չ. Պտուկյանը տեղադրել է Տիգրան IV-ի դրամների շարքում, ունի ճիշտ նույն դիմերեսը (3.51 գ, Աղ. 16, Բ): Հետևաբար Ալլրամը սա նույնպես համարում է կեղծ (modernes Falsum (Guß?))¹⁰³: Այսպիսով, BEDOUKIAN 1978, nos 89, 90 (արծաթ) և 159 (պղնձ) դիմերեսները նույնական են (նույն կնիքով հատված) և երեքն էլ կեղծ են (no. 159-ը Ալլրամը ենթադրում է ձուլված) (Աղ. 16,

⁹⁹ St' u Spink, Coin Auction 102, 2 March 1994, no. 174 = NERCESIAN 1995, no. 044 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, no. 129.

¹⁰⁰ FOSS 1986, p. 39-40, type j, Ashmolean Museum, 2.26 gr., 16 mm = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, no. 130:

¹⁰¹ Ibid., p. 39, note 65.

¹⁰² ALRAM 1986, p. 69, Fn. 305 և p.74.

¹⁰³ Ibid., p. 77.

Ա-Գ): Մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ Ֆոսի Հրատարակած դրամի (Աղ. 16, Գ) և վերոհիշյալ երեք դրամների դիմապատկերները ոչ թե պարզապես նման են, այլ նույնական են: Ուստի չորս դրամներ՝ երկուսը արծաթե (BEDOUKIAN 1978, nos 89, 90) և երկուսը պղնձե (BEDOUKIAN 1978, no. 159 և FOSS 1986, type j) հատված են դիմերեսի նույն կնիքով, բայց ունեն դարձերեսի երեք տարբեր տիպեր՝ Տիխե (89), բիզա (90), Չևս (159) և բիզա (FOSS 1986, type j): Եթե ընդունում ենք Ալրամի, ըստ իս, միանգամայն վստահելի կարծիքը, որ BEDOUKIAN 1978, nos 89, 90, 159 ոչ միայն «թողարկված» են դիմերեսի նույն կնիքով, այլև կեղծ են, ապա այդպիսին կարող է համարվել նաև FOSS 1986, type j-ն: Յուրաքանչյուր տիպից առայժմ հայտնի է մեկական օրինակ: Դարձերեսի լավագույն «պահպանվածություն» ունեն BEDOUKIAN 1978, nos. 89-ը և 159-ը: Իմ կարծիքով ևս, Տիգրան Մեծին վերագրվող վերոհիշյալ դրամների այս ամբողջ շարքի իսկությունը պետք է վերաբերվել որոշ վերապահությունների¹⁰⁴: Գուցե այս շարքում կան և՛ իսկական, և՛ կեղծ դրամներ, բայց դրանք տարբերելու հարցը կարող է լուծվել միայն բուն դրամներն ուսումնասիրելու միջոցով:

* * *

Արտավազից հետո հայկական դրամաթողարկման մեջ այլևս կվազրիզա չի հանդիպում, բայց կան Տիգրան III-ին վերագրվող պղնձե դրամներ դեպի ձախ արչավող բիզայի պատկերով¹⁰⁵: Մ.Թ.ա. չուրջ 40-30-ական թթ. վերաբերող Ասիննալ անունով ատրպատականյան արքայի պղնձե դրամ-

¹⁰⁴ NERCESSIAN 2003a, p. 62, որտեղ ներկայացված է ևս մեկ արծաթե դրամ (no. 3, 2.10 գ, 14 մմ, 12 ժ.), որի դարձերեսին տեսնում ենք բիզայի վրա դեպի ձախ արչավող մի անձնավորության և վերևում [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] (?), ներքևում [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΝ [ΤΙ]ΓΡΑΝΟΥ գրությունը (Աղ. 16, Ե): Դիմերեսին արքայի դիմապատկերը և թագը արված են Տիգրան II-ի դիմապատկերներին ոչ բնորոշ սխեմատիկությամբ ու չորությունը: Այս դրամը, ինչպես և վերը նկարագրվածները, թողնում է մեր ժամանակներում արված ընդօրինակության տպավորություն:

¹⁰⁵ BEDOUKIAN 1978, no. 141 = NERCESSIAN 1995, no. 136 = MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, no. 131.

ների դարձերեսին ևս տեսնում ենք Նիկեի կողմից կառավարվող, դեպի աջ սլացող բիզա (Աղ. 12, A-C)¹⁰⁶:

4.3 Արտավազ II-ի դրամանների և տետրադրամանների դարձերեսների պատկերագրական տարբերությունները

Արտավազ II-ի դրամանների և տետրադրամանների դարձերեսի տիպերը որոշ չափով տարբերվում են: Հորինվածքային բնույթի հիմնական տարբերությունները հետևյալներն են: Դրամանների վրա կառապանը ձախ ձևով բռնել է ձիերի սանձը, իսկ աջ՝ առաջ պարզած ձեռքում դեպի իրեն ընթացող և իր գլխին պսակ դնող Նիկեն է: Վերջինիցս անմիջապես ձախ, նրա հետևում, տեղադրված են հ կամ Z տառերը: Տետրադրամանների վրա Նիկեն բացակայում է, իսկ տառերը տեղադրված են դրամի ձախ դաշտում՝ մենագրի տակ, ձիերի ոտքերից ձախ: Դրամանների վրա կառապանի գլուխը պսակում են երեք սրածայր ելուստ-ճառագայթներ: Տետրադրամանների վրա երկու դեպքերում պարզ չէ (ցույց. 5. 2 և 5. 3), իսկ մի դրամի վրա երևում են չորս (կամ հիֆեզ) ճառագայթներ (ցույց. 5. 1): Տետրադրամանների վրա կառապանի պատկերում կան նաև մասնավոր տարբերություններ. մի դեպքում ձիերի սանձը գտնվում է նրա ձախ ձեռքում, իսկ առաջ պարզած աջ ձեռքում բռնած ունի ինչ որ իր, գուցե՝ մտրակ (ցույց. 5. 2), մյուս երկու դեպքերում մտրակը բացակայում է: Դրամանների B./B. A. գրության փոխարեն տետրադրամանները կրում են B. B./A. Θ. գրությունը: Դրամանները պատկերը եզերող չրջանակ չունեն, տետրադրամաններինը ներառնված է ուլունքաձև չրջանակի մեջ: Ե՛վ դրամանների, և՛ տետրադրամանների ձախ դաշտում, ձիերի դիմաց տեղադրված է նույն մենագիրը՝ ⸘:

¹⁰⁶ LE RIDER 1959/60, no. 34; ALRAM 1986, p. 81, no. 238. այս մասին տե՛ս ստորև:

Բնականաբար մեզ հետաքրքրում է, թե ո՞վ է մարտակառքի վրա կանգնած, սրընթաց ձիերը կառավարող անձնավորությունը: Պատկերագրական մանրամասնություններից կարող ենք նշել այն, որ նա մեզ երևում է մինչև ծնկները, գոտեկապ (այս տարրը երևում է տետրադրաֆամաների վրա), ծալքավոր զգեստով: Գլուխը և մարմինը պատկերված են սխեմատիկ գծիկներով: Տպավորությունն այնպիսին է, որ պատկերվածը տղամարդ է: Այս եզրակացությունը կարող է հետևել մենաբանության երկու տարրերակ. կառապանի դերում արքան է կամ աստվածություն: Գլխավոր իմաստակիր տարրն այն է, ինչը պատկերված է անձնավորության գլխին, որը թեև ունի հայկական թագի ատամները հիշեցնող ելուստներ, բայց չկա գլանաձև թմբուկը, որի գագաթից դրանք դուրս են գալիս: Այն ավելի շուտ նման է ճառագայթավոր պսակի, որն արևի աստվածության պատկերագրության բնորոշ տարրն էր, ինչպես և քառաձի կառքը՝ նրա ատրիբուտը¹⁰⁷: Ուստի, սա կարող է ընկալվել որպես մի տեսարան, ուր մեծարվում է ինքն իրեն փառք և հաղթություն պարգևող (Նիկեն աստվածության ձեռքին՝ դրախմանների վրա) արեգակի աստվածությունը և որը, հավանաբար, արքայատոհմի հովանավոր աստվածությունն էր (արքայի թագի վրա արևը խորհրդանշող աստղանշանը): Կարելի էր սահմանափակվել այս մեկնաբանությամբ և մենք, զուցե, սխալված չէինք լինի: Սակայն, մի զգացում, որ կառապանի կերպարը կարող էր իրականում ավելին նշանակել, որ այն իր մեջ

պարունակում է «արև-արքայի» սինկրետիկ գաղափար, այդուհանդերձ, մնում է¹⁰⁸:

4.4 Նիկե և Նոճի

Արտավազդի պղինձների դարձերեսի երկու պատկերատիպերից մեկը Նիկեն է, ձախից պատկերված, քայլելիս, ձախ ձեռքն իջեցրած, աջը՝ առաջ պարզած, այնպես, որ այն կտրում անցնում է ΒΑΣΙΛΕΩΝ բառը Σ և Λ տառերի միջև, երբեմն ձուլվելով I տառին, բայց պարզ չէ, թե կա՞րդյոք ինչ-որ բան նրա ձեռքում: Հորինվածքի առումով, Նիկեի պատկերը կրկնում է Տիգրանի նույն տիպը: Վերջինիս դրամների վրա Նիկեի ձեռքում երբեմն պարզ երևում է պսակը, որը նա, կարծես, չնորհում է Տիգրանին, այն մեկնած լինելով դեպի նրա անվան գրությունը: Այլ դեպքերում, սակայն, պսակը որոշակիորեն նշմարելի չէ, նրա գոյությունը ենթադրվում է: Այսպես է և Արտավազդի դրամների վրա:

Պատկերի կատարման տեսանկյունից Արտավազդի Նիկեները տարբերվում են Տիգրանի Նիկենների մեծ մասից մասնավորապես թևի պատկերման ձևով: Բայց կա Տիգրանի դրամների մի խումբ, որի մասին արդեն հիշատակել ենք թագի մասին խոսելիս (միայնակ աստղով՝ Π-աձև շրջանակի մեջ), որոնց Նիկեն, նաև թևի պատկերմամբ, բավական մոտ է Արտավազդի Նիկեններին¹⁰⁹: Այսպիսով, սա երկրորդ հատկա-

¹⁰⁷ "...армавирская нагпись, в которой говорится о приношении в дар колесницы с четырьмя конями, что скорее всего могло иметь отношение к культу бога Солнца, почитавшегося в образе греческого Аполлона. Сходное содержание имеет одна из нагписей Селевка I, по которой царь посвящает Аполлону колесницу, называемую Аполлоновой. Таким образом, в III в. до н. э., во всяком случае к его концу, боги Солнца и Луны могли выступать по трояственным именам Арет-Михр-Аполлон и Лусин-Анахит-Артемиды...", ТИРАЦЯН 1985, с. 59.

¹⁰⁸ Ս. Սարգսյանը աղբյուրագիտական այլ հիմքի վրա ևս գտնում է, որ «թագավորական նախնիների պաշտամունքը... Տիգրան II-ի ժամանակ լրացվել էր նաև իշխող թագավորի անձի աստվածացմամբ և պաշտամունքով, ըստ որում Տիգրանը նույնացված պիտի լիներ Վահագն-Հերակլես աստծո հետ: Արտավազդը թերևս այդ յուրատեսակ «քաղաքական կրոնում» նույնացվել է Միհր աստծո հետ», ՀԺՊ 1, էջ 616, նաև՝ ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1966, էջ 57:

¹⁰⁹ Տե՛ս, օր., NERCESSIAN 1995, Pl. 7, 86, 87, 89; FOSS 1986, Pl. 7, 88; BEDOUKIAN 1978, Pl. 6, 120; CNG 36, 1995, no. 591.

նիչն է, որով Արտավազդի դրամները սերտորեն կապվում են Տիգրանի դրամների վերոհիշյալ խմբի հետ: Սրանց կարելի է ավելացնել ևս երկուսը՝ A տառի առկայությունը արքայի գլխի հետևում, երիտասարդ դիմագծերը և դեմքի պատկերման ոճական նմանությունը (Հմմ., օր., NERCESSIAN 1995, Pl. 7, no. 89; Pl. 10, no. 125): Այս նմանությունները կարող են բացատրվել Տիգրանի և Արտավազդի այդ դրամները միևնույն դրամաձատարանում թողարկված լինելու հավանականությամբ:

* * *

Արտավազդի պղինձների դարձերեսի մյուս պատկերատիպի մեկնաբանության հարցում կան դժվարություններ: Հետազոտողներն այն անվանում են տարբեր կերպ - նոճի, հասկ, նիզակի ծայր: Իրենից ներկայացնում է ընկնող կաթիլի ձև ունեցող վերնամասով (սաղարթ), ցողունով (բուն) և ներքևում փոքրիկ հորիզոնական գծիկով ավարտվող առարկա (գետի՞ն), որը նույնպիսի պատկերմամբ տեսնում ենք Տիգրանի անվամբ թողարկված, դիմերեսին արքայի գլխի հետևում A տառն ունեցող սերիաներից մեկի վրա, որը, մեր կարծիքով ևս, կարող է անվանվել «նոճի»¹¹⁰: Այդուհանդերձ, երկու դրամների նկարագրություններում՝ CNG 36, nos. 615 և 616, այն անվանված է «հասկ» («grain ear»), իսկ առաջինի մասին նույնիսկ նշված է, որ հասկի սերմնաձառիկները լավ երևում են, թեև դրամի պահպանվածությունն այնքան էլ լավը չէ, հատկապես դարձերեսի պատկերը հստակ չէ և, ըստ լուսանկարի, դժվար է անվերապահորեն համաձայնվել այս դիտողության հետ: Ք. Փոսն այս տիպը նկարագրում է որպես «արմավենու ուղիղ ճյուղ» («straight palm branch»), ի տարբերություն «կորացող ծայրով արմավենու ճյուղի» («palm branch curving upward»)¹¹¹:

Գրություններն այս սերիայում կարդացվում են ոչ թե վերից վար, այլ՝ վարից վեր և ΒΑΣΙΛΕΩΣ բառը Հայտնվում է

ձախ, ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ-ն աջ կողմում: Հետաքրքիր է, որ Տիգրանի բոլոր սերիաներում գրությունն ընթերցվում է վերից վար, և միայն դարձերեսին նոճու պատկերով, իսկ դիմերեսին գլխի հետևում A տառով թողարկումներում է, որ կարելի է տեսնել և՛ վերից վար, և՛ վարից վեր ուղղված գրություններ:

Այսպիսով, Արտավազդի դրամական այս սերիան ևս սերտորեն կապվում է Տիգրանի անվամբ թողարկումների հետ ո՛չ միայն դարձերեսի տիպով և արքայի գլխի հետևում A տառի առկայությամբ, այլև գրության դիրքի նույնպիսի շեղումով, և կրկին, ինչպես Նիկեով դրամների դեպքում, մտածել է տալիս նույն դրամաձատարանում թողարկված լինելու մասին:

¹¹⁰ CNG 36, 1995, no. 594, 595; NERCESSIAN 1995, no. 105, 106.

¹¹¹ FOSS 1986, p. 40.

5. ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արտավազդ II-ի դրամական գրուծյունների փոփոխություններում պարզից դեպի բարձր սկզբունքով առաջնորդվելու դեպքում կունենանք հետևյալ հաջորդականությունը:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΥΑ[ΖΔΟΥ] - բրոնզ՝ դարձ. նոճի

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ - դրախմա և բրոնզ՝ դարձ, նոճի և Նիկե

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΘΕΙΟΥ - տետրադրախմա:

Արտավազդը միայն «արքա» տիտղոսով դրամ կարող էր թողարկել այն ժամանակ, երբ փոխարինեց Հորը՝ ստանալով Հայաստանի արքայական գահը, կամ Հոր թագավորության վերջին տարիներին որպես նրա կրտսեր գահակիցը, ինչը օրինական և երկրի համար առանց ցնցումների իշխանափոխության ձև էր հելլենիստական պետություններում: Գահակից արքայի կողմից դրամ թողարկելու իրավունքի առնչությունը կարելի է հիշատակել Տիգրան Մեծին և Արտավազդին ժամանակակից պարթևական պրակտիկան: Դրախմաների որոշ թողարկումների տարբերակները ցույց են տալիս, որ Հրահատ III-ը մ.թ.ա. 71 թ. Պարթևաստանում գահ բարձրանալով, հենց նույն տարում իր որդիներից մեկին՝ Միհրզդատին (Գ), գահակից է ընտրում ու թողարկվում են դրամներ թե՛ իր, և թե՛ որդու դիմապատկերներով՝ ի դեպ, երկուսն էլ կրում են «արքայից արքա» տիտղոսը, թեև Հրահատն է եղել ավագ գահակիցը: Քիչ ավելի ուշ, Որոզ II-ը որպես գահակից է ընտրում իր Պակոր որդուն, որը ևս որպես գահակից արքա իր պատկերով դրախմաներ է թողարկել, նույնպես «արքայից արքա» տիտղոսով: Եթե գրավոր աղբյուրներից մենք չիմանալինք, որ Պակորը մահացել է ավելի վաղ քան իր Հայրը, ապա

կարող էինք մտածել, թե նա դրամները թողարկել է այն ժամանակ, երբ հաջորդել է Հորը, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, այդպես չի եղել:

Տիգրան Մեծի թագավորման վերջին տարիների և իշխանափոխման հանգամանքների մասին գրավոր աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում, իսկ առայժմ այս միակ դրամի երկու կարևոր առանձնահատկությունները՝ իջեցված ականջակալով թագը և միայն «արքա» տիտղոսի առկայությունը, անվիճելի են դարձնում այն որպես Արտավազդ II-ի վաղադույն դրամական թողարկում լինելու փաստը: Եթե «արքայից արքա» տիտղոսը, որը Տիգրանը սկսեց հիշատակել իր դրամների վրա ոչ ավելի վաղ քան մ.թ.ա. 60-ականների երկրորդ կեսից սկսած, ժառանգաբար փոխանցվեր, ապա Արտավազդը իր ինքնուրույն թագավորման հենց սկզբից պետք է հանդես գար այդ տիտղոսով: Մինչև վերոհիշյալ դրամի ի հայտ գալը կարող էինք այդպես կարծել: Նրա առկայությունը, սակայն, հարկադրում է մտածել, որ այդ դրամն Արտավազդը թողարկել է կա՛մ Տիգրանի կենդանության օրոք՝ լինելով գահակից արքայի կարգավիճակում, կա՛մ, Հորը փոխարինելիս, նա մեխանիկորեն չի ժառանգել նաև «արքայից արքա» կայսերական տիտղոսը, այլ սկզբում կարգվել է որպես «արքա»: Այս երկրորդ վարկածը ավելի հավանական է թվում և հաստատվում է անուղղակի փաստերով¹¹²:

* * *

Արտավազդի անվան յոթերորդ տառը դրախմաների և բրոնզների վրա Z է՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ, մինչդեռ տետրադրախմաների վրա արքայի անունը գրված է Σ-ով՝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ: Գրուծյան առաջին ձևը հարազատ է հայերենին: Այն ճշտությունը պատճենավորվել է նրա դրախմաների և բրոնզե թողարկումների հունարեն գրուծյուններում: Այդ անունը նույնպիսի գրուծյամբ տեսնում ենք Արտավազդ IV-ի արծաթե

¹¹² Տե՛ս Варагян, Р., Титул "царь царей" в I в. до н. э. (Հանձնված է Հրատարակման Археология Кавказа Հանդեսում):

դրամի վրա¹¹³: Արտավազը III-ի, ինչպես նաև Ատրպատականի Արտավազը արքայի ինձ Հայտնի դրամների վրա անվան այդ Հատվածը Հատակ չի երևում:

Հույն Հեղինակների մոտ Արտավազը անունը Հանդիպում է գրույթյան երկու Հիմնական ձևերով: Ստրաբոնը Արտավազը II-ին Հիշատակում է *Ἀρταουάσδης* ձևով (XI.13.3)¹¹⁴: Դիոն Կասիոսը Մարաստանի արքային անվանում է *Ἀρταουάσδης* (XLIX.25,1), իսկ Հայաստանի Արտավազը III-ին՝ *Ἀρταβάζης* (LV.25,1)¹¹⁵: Պլուտարքոսը Արտավազը II-ին անվանում է *Ἀρταουάσδης* (XXXVII.3, XXXIX.1, L.2), բայց մի դեպքում՝ նաև *Ἀρταβάζης* (V.2)¹¹⁶: Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ Տիգրանի որդի Արտավազըը Հիշատակված է միայն *Ἀρταβάζης* (XV.104) ձևով:

Ինչ վերաբերում է լատինական աղբյուրներին, ապա Կիկերոնն օգտագործում է միայն *Artavasdes* ձևը¹¹⁷: Օգոստոս Օկտավիանոսի «Անկիրական Հիշատակարան» անվամբ Հայտնի կտակի լատիներեն տեքստում Մարաստանի (Ատրպատականի) արքան Հիշատակված է *Artabazes*, իսկ Արտավազը II-ը՝ *Artavasdes* ձևով¹¹⁸: Տակիտոսը և Պատերկուլուսը վերջինիս նույնպես անվանում են *Artavasdes*¹¹⁹:

Առեղծվածային են մնում Արտավազը II-ի տետրադրախ-

¹¹³ ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1975, էջ 185, նկ. 3: Այստեղ Արտավազի անվան մեջ Z-ի փոխարեն գրված է Ξ, որը, հավանաբար, վրիպակ է, քանի որ Z տառը պարզ ընթերցվում է դրամի վրա:

¹¹⁴ Strabon, *Géographie, texte établie et traduit par François Lasserre*, Paris, 1975 տալիս է նաև ձևագրերում Հանդիպող տարբերակները՝ *Ἀρταβάσδου*, *Ἀρταβάζου* (p. 124, XI.14,6), *Ἀρταουάσδης*, *Ἀρταουάστης* (p. 126, XI.14.8).

¹¹⁵ *Lucan Dio's Roman History*, Loeb Classical Library, vol. V, London, 1961.

¹¹⁶ *Lucan Plutarch's Lives*, Loeb Classical Library, vol. IX, London, 1968.

¹¹⁷ Cicero, *Letters to Atticus*, 5.20,2, 5.21,2:

¹¹⁸ Caesar Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*, 27:

¹¹⁹ Tacitus, *Annales*, II.3, II.4, Paternulus, 7.14:

մաների գրույթյան *APTAYΑΣΔΕΩ* և *ΘΕΙΟΥ* բառերի վերջավորույթյունները *APTAYAZΔΟΥ* և *ΘΕΟΥ* կանոնավոր վերջավորույթյունների փոխարեն: Հին Հունարենի ատտիկյան բարբառի արական և իզական սեռի երկրորդ Հոլովի քիչ թվով գոյականներին բնորոշ *ΕΩ* վերջավորույթյան կիրառությունը Հիմնականում Հասնում է մինչև մ.թ.ա. IV դարի վերջը: Արտավազը II-ի օրոք, Հունարենով գրող որևէ Հեղինակի մոտ կամ որևէ երկրի դրամական թողարկման մեջ սեռական Հոլովի արխայիկ *ΕΩ* վերջավորույթյունը չի Հանդիպում¹²⁰: Նույնքան տարօրինակ է *ΘΕΙΟΥ* ածականային ձևի օգտագործումը, որը դրամների վրա բոլոր այլ դեպքերում Հանդես է գալիս գոյականական ձևով՝ *ΘΕΟΥ*:

Ինչո՞վ կարելի է բացատրել կանոնավոր գրույթյուններով դրամներ թողարկելուց Հետո տետրադրախմաների գրույթյուններում այսպիսի չեղումներ թույլ տալը: Դրամական գրույթյուններում երբեմն Հանդիպում են դրամաթողարկման կնիքի փորագրչի կողմից կատարված սխալներ կամ վրիպումներ, բայց տվյալ դեպքում՝ դարձերեսի երեք տարբեր կնիքներով թողարկված երեք դրամների վրա, գործ ունենք կանխամտածված չեղումների Հետ, որոնք քերականորեն սխալ չեն, բայց ժամանակավրեպ են (*ΕΩ* վերջավորույթյունը), եզակի են (*ΙΟΥ* վերջավորույթյունը) կամ չպատճառարանված (*Z*-ը *Σ*-ով փոխարինելը): Հագիվ թե դրամի տիպը ստեղծող քանդակագործ-փորագրչին թույլ տրվեր նման ինքնագործունեություն: Արտավազըը Հունարեն լեզվով գրել է պատմական երկեր ու ողբերգություններ և, ուրեմն, քաջատեղյակ է եղել այդ լեզվի նրբություններին: Հետևաբար դա պետք է կատարվեր արքայի գիտություններ և հավանություններ, եթե ոչ՝ նրա թելադրանքով: Բայց ինչո՞ւ: Այս հարցն է, որ անպատասխան է մնում, դառնալով միաժամանակ տետրադրախմաների իսկություն շուրջ կասկածների պատճառներից մեկը:

¹²⁰ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, էջ 317-323, ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 1999, էջ 323, ծան. 6:

5.1 Հնագրական դիտարկումներ

Արտավազդի դրամների գրություններում օգտագործված տառերն, ընդհանուր առմամբ, կանոնավոր և ավանդական ձևեր ունեն, բայց ժամանակի Հնագրական առանձնահատկություններին համապատասխանող որոշ ձևափոխումներ նկատելի են: Արծաթե առանձին դրամների (ցուց. 2.6, 2.9, 2.13, 5.3) և ավելի հաճախ բրոնզե դրամների գրություններում Σ-ն գրված է պարզեցված ձևով՝ [(օր. ցուց. 4.2, 4.4, 4.10, 4.12 և այլն), երբեմն նաև՝ C (ցուց. 4.16, 4.29), իսկ A տառի հորիզոնական գծիկը կա՛մ բացակայում է, կա՛մ այնքան թույլ է, որ A-ն չի տարբերվում Λ-ից: Եվ, առհասարակ, Արտավազդի բրոնզեների գրությունները բավական անփույթ են արված, ի տարբերություն իր նախորդի՝ Տիգրան Մեծի և Հաջորդի՝ Արտաշես II-ի բրոնզե դրամների գրությունների: Մյուս հետաքրքրական առանձնահատկությունը տետրադրամների մեջ քառակուսի թետայի՝ ⊞ և օմիկրոնի՝ ◻ առկայությունն է: Գրության այս ոճը հարևան Պարթևաստանում ևս սկսեց տարածվել մ.թ.ա. I դարի կեսից, հատկապես՝ 30-ական թվականներից¹²¹:

5.2 Մենագրերը

Ի տարբերություն Տիգրան Մեծի դրամների վրա հանդիպող դարձերեսի մենագրերի առատությանն ու բազմազանությանը, Արտավազդ II-ի դրամները՝ և՛ դրախմաները, և՛ տետրադրախմաները, ներկայացնում են միայն մի տեսակի մենագիր՝ ⸘, իսկ բրոնզե դրամների վրա մենագրեր չկան:

Խ. Մուշեղյանի կողմից ⸘ մենագիրը վերծանվել է որպես ΡΤΞ տառերի միացություն, որոնք համապատասխանում են

¹²¹ ВАРДАНЯН 1987, с. 198-199.

Արտաշատի հունարեն ΑΡΤΑΞΑΤΑ անվան բաղաձայն հնչյուններին, որտեղ Α ձայնավորը ենթադրվում է յուրաքանչյուր վանկի մեջ¹²²: Հեղինակը միևնույն ժամանակ նշել է, որ «այս ընթերցումը կարող է ընդունելի դառնալ միայն Արտավազդի մեզ հասած բոլոր մենագրերի և դրամներին վերաբերող տոպոգրաֆիկ տվյալների հատուկ քննության հիման վրա»: Դիտողությունը ճիշտ է, ցավոք՝ դրամների հայտնաբերման վայրի և հնագիտական կոնտեքստի վերաբերյալ տվյալները այսօր էլ չափազանց անբավարար են:

Զ. Պտուկյանն առարկել է այս տեսակետին, պատճառաբանելով, որ անվան մեջ երեք անգամ կրկնվող Α տառը բոլորովին չի արտացոլված մենագրում, և որ Արտաշեսյանների դրամների վրա մեզ առհասարակ հայտնի չէ քաղաքի անունը ներկայացնող որևէ հստակ մենագիր¹²³:

* * *

Տարբեր մեկնաբանություններ է հարուցում նաև բրոնզե դրամների դիմերեսին արքայի գլխի հետևում Α տառի գոյությունը: Այդ տառը կա Արտավազդ II-ի բոլոր բրոնզե դրամների վրա¹²⁴, այն կա նաև Տիգրան Մեծի բրոնզե դրամների մի

¹²² ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, էջ 321-322: Այնուամենայնիվ, քաղաքի առաջին տառի բացակայությունն այս մենագրում տարօրինակ է, քանի որ այն շատ էլ չէր բարդանա ու խճողվի, եթե նրա վրա ավելացված լիներ

նաև Α տառը (օրինակ այսպես՝ ⸘). Հունա-հելլենիստական դրամների վրա հանդիպում են նույնիսկ ավելի խրթին տեսք ունեցող մենագրեր:

¹²³ BEDOUKIAN 1978, p. 26.

¹²⁴ NERCESSIAN 1995, no. 126-ի դիմերեսի նկարագրության մեջ նշված է, որ գլխի հետևում Α տառը չկա: Նույն դրամի վերաբերյալ՝ BEDOUKIAN 1978, no. 133-ի նկարագրության մեջ ոչինչ չի ասված գլխի հետևում Α տառի գոյության մասին, սակայն այն երևում է լուսանկարի վրա: NERCESSIAN 1995, no. 131-ի դիմերեսի վերաբերյալ նույնպես նշված է, հիմք ընդունելով BEDOUKIAN 1978, no. 132-ի դիմերեսի նկարագրությունը, որ Α տառը բացակայում է: Բայց դրամի վիճակը, ըստ լուսանկարից ստացած տպավորության, թույլ չի

մասի վրա: Վերջիններս մի քանի թողարկումներ են, որոնք դարձերեսին ունեն նիկեի և նոճու պատկերներ և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ գրությունը: Ելնելով այն փաստից, որ Տիգրան Մեծի մի դրամ նիկեի պատկերով և գլխի հետևում A տառով Հայտնաբերվել է Արտաշատի պեղումներից, իսկ նույնպիսի մի այլ դրամ՝ Հացավանի պեղումներից, այսինքն Արտաշատից ոչ հեռու, նկատի ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ պղնձե դրամներն իրենց թողարկման վայրից շատ հեռու չէին տարածվում, Մ. Զարդարյանը եզրակացրել է, որ դրանք Արտաշատի դրամահատարանի արտադրանքն են, իսկ A-ն քաղաքի անվան սկզբնատառն է, որը զետեղվել է դրամի վրա՝ Արտաշատի արտադրանքը մյուս դրամահատարանների արտադրանքից դատելու համար: A տառով դրամների թողարկումը Արտավազդ II-ի օրոք, նույն հեղինակը բացատրում է նրանով, որ Հայկական թագավորությունը թեև կորցրել էր Անտիոքն ու Դամասկոսը, սակայն դրամներ հատվում էին նաև Տիգրանակերտում և, ուրեմն, անհրաժեշտություն կար դատելու մի դրամահատարանի արտադրանքը մյուսից¹²⁶: Հոգվածի հրատարակմանը Հաջորդած տարիներին մի քանի անգամ բազմապատկվել է թե՛ Տիգրան Մեծի, և թե՛ Արտավազդի II-ի A տառով պղնձե դրամների հրատարակված ու դեռևս անտիպ օրինակների քանակը: Դրանք ծագում են Միրիայի, Լիրանանի և նրանց հարակից Թուրքիայի այն շրջաններից, որոնք կազմում էին տիգրանյան Հայաստանի Հարավ-արևմտյան՝ երկրի ամենազարգացած հատվածը, որի մի մասի վրա շարունակում էր իշխել նաև Արտավազդ II-ը: Վերջին ժամանակներս ավելացել է նաև Արարատյան դաշտավայրում Հայտնաբերված Տիգրան Մեծի պղնձադրամների քանակը, որոնցից շատերի վրա առկա է A տառը: Ուստի A տառով թողարկումները Արտաշատի դրամահատարանին վերագրելու ենթադրու-

տալիս վճռականորեն բացառել A տառի գոյությունը արքայի գլխի հետևում:

¹²⁶ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ 1977, էջ 83-84:

թյունն ուժի մեջ է մտնում, թեև հնարավոր են դրա մեկնաբանման նաև այլ տարրերակներ:

A տառը կա Տիգրան Մեծի միայն նիկե և նոճի տիպերով պղնձե դրամների վրա և Արտավազդ II-ի առայժմ Հայտնի բոլոր դրամների վրա (նույնպես նիկե և նոճի տիպերով), ինչը հերքում է դրամահատարանները զատելու խնդրի գոյությունը, բայց չի բացառում այն որպես քաղաքանվան սկզբնատառ լինելու հնարավորությունը:

Ի՞նչ է նշանակում, այնուամենայնիվ, A տառը: Ք. Փոսթ գրավիչ համարելով A տառը որպես արժեչափի նշան դիտարկելը, ինչպես դա արվում էր սելևկյան բրոնզների վրա նույն տեղում, և որը նշանակում էր «մեկ» (այսինքն՝ խալկոս), գտնում է, սակայն, և քանի որ այլ տառերով դրամներ չկան, ապա հնարավոր չէ հիմնավորել այս վարկածը կամ A տառի նշանակության վերաբերյալ որևէ այլ վարկած¹²⁶: Այդուհանդերձ, նա հակված է ուժի մեջ թողնելու Տիգրան Մեծի նիկեով դրամների մեջ երկու տարրեր արժեչափերի գոյության հնարավորությունը:

A տառի վերաբերյալ կարելի է առաջ քաշել ևս մեկ վարկած, այն մեկնաբանելով որպես Նիսիրին-Մծրին դրամահատարանի նշանը՝ Հյուսիսային Միջագետքի խոշորագույն քաղաքի, որն այդ ժամանակ դեռևս կարող էր քաղաքի բնակչությունից մի մեծ զանգվածի կողմից Անտիոք կոչվել¹²⁷: Այս և

¹²⁶ FOSS 1986, pp. 57-58.

¹²⁷ Տիգրանի դեմ Լուկուլլոսի ռազմական գործողությունները նկարագրելիս Պլուտարքոսն ասում է. «Հետդարձի ճանապարհին նա (Լուկուլլոսը) Տավրոսն անցավ ուրիշ լեռնանցքներով և իջավ Միգդոնիա կոչված արգավանդ ու տաք երկիրը: Այստեղ կա մեծ ու մարդաշատ մի քաղաք, որը բարբարոսները կոչում են Նիսիրին, իսկ հույները՝ Միգդոնիայի Անտիոք» (Plut., Lucull., XXXII, 3, «πόλις..., ἣν οἱ μὲν βαρβαροὶ Νίσιβιν, οἱ δὲ Ἕλληνας Ἀντιόχειαν Μυγδονικὴν προσήγορευσα»): PWK Real-Encyclopädie-ում Յ. Շտուրմը եզրակացնում է (էջ 729), որ Ἀντιόχεια անվանումը Սելևկյանների հետ անհետանում է և վերստին վերականգնվում է քաղաքի հին

այլ ենթադրություններից որևէ մեկի ճշմարտացիությունը հնարավոր չէ ապացուցել, քանի դեռ չունենք դրամագյուտների մասին քիչ թե շատ ճշգրիտ տվյալներ: Տարակուսանք է հարուցում նաև Ատրպատականի Ասիննալ թագավորի պղնձե դրամի վրա գլխի հետևում A տառի գոյությունը (Աղ. 12, A, B, C): Սա, անկասկած, Արտավազդ II-ին ժամանակակից կամ նրան ժամանակով շատ մոտ, Հայաստանի (թագր, A տառը, դարձերեսին՝ կվադրիզան) և Պարթևաստանի (քառակողմ կամ եռակողմ գրությունը) ազդեցության ոլորտում գտնվող արքայի դրամ է: Եթե այն իրոք Ատրպատականի արքայի թողարկում է¹²⁸, ապա դժվարանում է A-ն որպես Անտիոք (-Նիսիբիս) քաղաքի սկզբնատառ ընդունելու հնարավորությունը կամ, այդ դեպքում, պետք է գտնել դրա պատմական հիմնավորումը՝ հասկանալու համար, թե ինչու և ի՞նչ պայմաններում Ատրպատականի արքան կարող էր Մծբինում կամ Արտաշատում դրամ թողարկել:

Եվ, վերջապես, A տառը կա, ըստ երևույթին, նաև Արտավազդի վերոհիշյալ վաղազույն թողարկման պղնձադրամի դարձերեսի տողատակում (Աղ. 1): Ինչպես նաև՝ Սոհեմ արքային վերագրվող պղնձե դրամի դարձերեսին՝ Մասիս սարի պատկերի ներքևում, որտեղ այն ամենայն հավանականությամբ կարելի է մեկնաբանել որպես Արտաշատ քաղաքի սկզբնատառ¹²⁹: Այս երկու դեպքերում, ի տարբերություն

Նիսիբիս անվանումը, որը նախկինում էլ զուգահեռաբար պահպանվում էր: Պրոտարքոսի վերոհիշյալ տեղեկությունը վկայում է Տիգրանի ու, հավանաբար, նաև Արտավազդի օրոք քաղաքի երկու անունների զուգահեռաբար օգտագործման մասին: Քաղաքի հելլենիստական անվանումը զարմանալի դիմացկունությունը կիրառվել է նաև հետագա հարյուրամյակների ընթացքում (PWK Real-Encyclopädie, 729):

¹²⁸ LE RIDER 1959/60, p. 27, no. 34, ALRAM 1986 1986, p. 81, no. 238. Երկու հեղինակներն էլ դրամը համարում են Մեդիա Ատրպատենի անհայտ արքայի թողարկում, տալով ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ

[...?]ΙΜΝΑΛΟΥ ընթերցումը:

¹²⁹ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Ռ., Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ, ՊԲՀ 2 (2004):

մյուսների, տառը տեղադրված է ոչ թե դիմերեսին, արքայի գլխի հետևում, այլ դարձերեսին, որտեղ և սովորաբար տեղադրվում էր դրամահատարանի տարբերանշանը: Այս տեղում, սակայն, կարող էր տեղադրվել նաև թողարկման տարեթիվը: Բայց, քանի որ չունենք այլ տառերով նշված թողարկումներ, ապա դրանք որպես թագավորման առաջին տարի մեկնաբանելու ենթադրությունը մնում է սոսկ այդպիսին:

Կարծում եմ, որ Տիգրան II-ի, Արտավազդ II-ի և մար Արտավազդի դրամների դիմերեսի A տառի մեկնաբանման հարցն առայժմ մնում է առկախ, համենայն դեպս՝ եղած վարկածների հիմնավորումները դեռևս բավարար չեն:

5.3 Դրամաթողարկման տարեթիվերը և ժամանակագրությունը

Արտավազդի թողարկումների շարքում ցույց. 1.1 պղնձե դրամն առաջինը դնելու հարցում որոշիչ է եղել դիմերեսի պատկերազրական առանձնահատկությունը (իջեցված ականջակալով թագը) և պարզ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ[Σ] ΑΡΤΑΥΑ[ΖΔΟΥ] գրությունը:

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ գրությամբ դրախմաները և նույն գրությամբ բրոնզները Արտավազդի դրամաթողարկման ժամանակագրության մեջ միջանկյալ տեղ են զբաղեցնում և, հավանաբար, ժամանակով միմյանց մոտ են: Արտավազդի բրոնզե դրամները թողարկման տարեթիվ չեն կրում, մինչդեռ դրախմանների դիմերեսի կենտրոնական դաշտում, Նիկիից ձախ, կան ζ (ստիզմա) կամ Ζ (ձետա) տառերը: Այս տառերը կարող են ընթերցվել միայն որպես թվականներ՝ 6 և 7: Սրանց մեկնաբանման հարցում միանում եմ այն հեղինակների կարծիքին, որոնք համարում են դրանք թողարկման տա-

րեթիվ՝ արքայի թագադրման տարուց հաշված¹³⁰: Ուրեմն, Արտավազդ II-ի դրախմաները թողարկվել են մ.թ.ա. 50/49 և 49/8 թթ.: Մոտավորապես նույն տարիներով կարող են թվագրել նաև Արտավազդի բրոնզները:

Արտավազդի տետրադրախմաները՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΕΩ ΤΕΙΟΥ գրույթյամբ, կրում են ΙΖ (17) և ΙΗ (18) թվականները, որոնք տեղադրված են դարձերեսի ձախ դաշտում, մենագրի տակ, և հաշվարկման նույն սկզբունքով թվագրվում են մ.թ.ա. 39/8 և 38/7 թվականներով:

Այսպիսով, Արտավազդի դրամաթողարկումը բաժանվում է երեք փուլի: Սկզբում նա թողարկել է պղնձե մանր դրամներ, հետո դրախմաներ և ըստ երևույթին միաժամանակ՝ նաև բրոնզներ, իսկ վերջում՝ միայն տետրադրախմաներ:

¹³⁰ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964, էջ 322, ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, էջ 81, ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983, էջ 56, SEYRIG 1964, p. 140: Այս տեսակետը չի ընդունվել Ջ. Պտուկյանի կողմից. եթե դրանք թողարկման տարեթիվեր են, ապա ո՞ւր են մյուս տարիներին հատված դրամները: Նա ենթադրել է, որ այդ տառերը կարող են լինել դրամահատարանի վարպետի նշաններ (a mint master's mark), BEDOUKIAN 1978, p. 26: Պաշտպանելով վերոհիշյալ տեսակետը, Ե. Ներսեսյանը առաջարկում է նաև այդ տառերը որպես դրամական թողարկումների հաշվառման առնչվող մենագրերի դիտարկելու հնարավորությունը (the monograms may be an accounting system for issues), NERCESSIAN 2003, p. 9: Առարկելով այս մտտեցումներին, կարելի է նկատել, որ բոլորովին պարտադիր չէ, որ թագավորման բոլոր տարիներին Արտավազդն ունեցած լինի ամենամյա դրամական թողարկումներ: Իսկ եթե շուրջ 22 տարիների ընթացքում արքան անընդմեջ դրամ է թողարկել, ապա թողարկումների հաշվառման նշաններն այդ դեպքում ևս պետք է ավելի բազմազան լինեին:

6. ՎԵՐԱԹՈՂԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արտաշեսյան վերաթողարկված դրամների մասին մի հատուկ ուսումնասիրություն հրատարակել են Ե. Ներսեսյանը և Լ. Սարյանը¹³¹: Հեղինակները հաշվառել և քննարկել են 143 վերաթողարկված դրամներ (6 արծաթե և 137 պղնձե), որոնցից 28 բրոնզե դրամները Արտավազդ II-ինն են: Դրանցից 16 օրինակների վրա նախկին տիպերը ճանաչելի են և պատկանում են՝ 6-ը (37.5 %) Արադոսի 'Աստարտե-Եվրոպա / ցուլ' տիպին (type H)¹³², 8-ը (50 %) Արադոսի 'Տիխե / Պոսեյդոն' տիպին (type F)¹³³, իսկ 2-ը (12.5 %) Անտիոքի 'Ջևսի գլուխը / Ջևսը նստած' տիպին (type A): Վերաթողարկման համար Արտավազդն օգտագործել է նույն դրամահատարանների և նույն տիպի դրամներ, ինչ որ իր հայրը՝ Տիգրանը և, ինչպես վերջինիս մոտ է, դրանցում գերակշռողը Արադոսի դրամներն են՝ 28-ից 14-ը (50 %):

Ըստ մեր ցուցակի, որն ավելի ընդլայնված է, բրոնզե դրամների համար պատկերը հետևյալն է.

Դարձ. նոճի - 20 դրամներ, որոնցից 12-ը (60 %) վերաթողարկումներ են՝ դրանցից 3-ը հատված են Արադոսի (պատկերատիպ F՝ ցուց. 3.7, H՝ ցուց. 3.5, անորոշ տիպ՝ ցուց. 3.20), 1-ը՝ Անտիոքի (պատկերատիպ A՝ ցուց. 3.12) դրամների վրա, իսկ 8-ի ծագումը հնարավոր չէ որոշել:

Դարձ. Նիկե - 59 դրամներ, որոնցից առնվազն 35-ը (59

¹³¹ NERCESSIAN & SARYAN 1996.

¹³² Այստեղ տիպերը նշվում են ըստ NERCESSIAN & SARYAN 1996 աշխատության մեջ առաջարկված դասակարգման:

¹³³ NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 34, «Aradus Zeus / galley prow» վրիպակ է, պետք է լինի «Aradus Tyche / Poseidon», ինչպես նաև «Antioch / Zeus seated» կարգալ «Antioch Head of Zeus / Zeus seated».

%) վերաթողարկումներ են: Դրանցից 15-ը Արաղոսի (պատկերատիպ F՝ ցուց. 4.16, 18, 22, 24, 28, 31, 50, H՝ ցուց. 4.6, 8, 15, 17, 29, 38, 43 և 1-ն անորոշ տիպի՝ ցուց. 4.27), 1-ը Անտիոքի (պատկերատիպ A՝ ցուց. 4.1) դրամների վրա, իսկ 19-ի ծագումը Հնարավոր չէ որոշել:

Այսպիսով, մեր կողմից հաշվառված 80 բրոնզե դրամներից առնվազն 47-ը (59 %) վերաթողարկված են: Դրանցում Արաղոսի դրամները կազմում են վերաթողարկման համար որպես հատաձույլ ծառայած դրամների մոտ 38 %-ը՝ 47-ից 18-ը: 2 դրամ վերահատված են Անտիոքի դրամների վրա, իսկ 27 դրամների ծագումը Հնարավոր չէ որոշել:

Եթե դժվար չէ բացատրել Տիգրան Մեծի վերաթողարկած բրոնզներում փյունիկյան և սիրիական քաղաքների, հատկապես Արաղոսի ու Անտիոքի դրամների առատ օգտագործումը, ապա նույնքան պարզ չէ Արտավազդի դեպքում, որն այլևս Սիրիայի և Փյունիկիայի վրա գերիշխանություն չունեն:

Ք. Ֆոսը Տիգրանի վերաթողարկումների գոյությունը բացատրում է բանակի համար շտապ կերպով դրամ թողարկելու անհրաժեշտությունը, որի համար օգտագործել է այն, ինչը նվաճյալ տարածքներում ձեռքի տակ է եղել: Վերաթողարկումը կարող էր կատարվել ռազմական շրջիկ փողերանոցում կամ տարածաշրջանում հաստատված որևէ հայկական ռազմակայանում, ինչպիսին էր Ամանոս լեռան առևտրական բնակավայրը կամ Կոյե-Սիրիայի «Տիգրանի գյուղերը»: Ոճական առանձնահատկությունները խոսում են Հօգուտ շրջիկ փողերանոցի, քանի որ վերաթողարկումները շատ մոտ են Տիխեով մյուս տիպերին: Այսինքն, կենտրոնական դրամաձատարանը կարող էր զորքի հետ վարպետներ ուղարկած լինել, որոնք և իրենց գործում շարունակում էին պահպանել մայրաքաղաքային շրջանին բնորոշ ոճական հատկանիշները¹³⁴: Ըստ նրա, շրջիկ դրամաձատարանին պետք է վերագրել այն սերիաները, որոնք դաշտում լրացուցիչ տառեր չունեն:

¹³⁴ FOSS 1986, p. 62.

Բռնագրավված դրամի քանակն այնքան մեծ է եղել, որ նրա մի զգալի մասն առաքվել է կենտրոնական դրամաձատարան, քանի որ որոշ դրամներ վերաթողարկված են T A մենագրեր ունեցող կնիքներով, որի փողերանոցը հաստատապես Սիրիայում կամ Փյունիկիայում չի եղել, իսկ մյուս մասը վերաթողարկվել է Արտավազդի կողմից, որն այս տարածքներն այլևս չէր վերահսկում¹³⁵:

Ե. Ներսեսյանը և Լ. Սարյանը ևս առաջարկում են բացատրության երկու Հնարավոր տարրերակ¹³⁶: 1) Տիգրանի օրոք Փյունիկիայում և Սիրիայում հավաքված ամբողջ պղնձե դրամները կամ դրանց մի մասը տեղափոխվել է Արտաշատ վերաթողարկման նպատակով: Դրանց մի մասը դեռևս գանձատանն էր պահվում, երբ Արտավազդը գահ բարձրացավ ու սկսեց վերաթողարկել դրանք: 2) Մ.թ.ա. 40-39 թթ. Արտավազդը, պարթևների հետ դաշնակցած, կարճ ժամանակով նվաճեց Ասորիքը, Փյունիկիան և Պաղեստինը: Հնարավոր է, որ Արտավազդի վերաթողարկումները վերաբերեն այս ժամանակահատվածին: Հեղինակները հավանական չեն համարում, որ փյունիկյան ու սելևկյան պղնձե դրամները Արտաշատ հասած լինեն միջազգային առևտրական ճանապարհներով: Դրամների ձեռքբերման մասին վերոհիշյալ վարկածներից գերադասելի է առաջինը՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ: Տիգրանը իր պղնձե վերաթողարկումների համար օգտագործել է փյունիկյան և սիրիական ինը քաղաքների՝ Արաղոս (տիպ E, 137-127 թթ., տիպ F, 135-112 թթ., տիպ G և H, 94-21 թթ.), Մարաթոս (տիպ R, 113/2 թ.), Կյուրոս (տիպ V, 113/2, տիպ W, 99/8), Սելևկիա Պիերիա (տիպ S, 109/8 թ.), Բերիտոս (տիպ J, մ.թ.ա. II դ.), Տրիպոլիս (տիպ T և U, մ.թ.ա. II դարի վերջ),

¹³⁵ Ք. Ֆոսը խոսում է մեկ այլ Հնարավոր բացատրության մասին, ըստ որի փյունիկյան բրոնզե դրամներն այնքան լայն տարածում ունեին, որ, անգամ Սիրիայից նահանջելուց հետո էլ, հայերին ենթակա տարածքներում դրանք լայնորեն շրջանառում էին: Այս վարկածը նա քիչ հավանական է համարում, FOSS 1986, p. 62-63.

¹³⁶ NERCESSIAN and SARYAN 1996, p. 38.

Անտիոք (տիպ A, 92/1 թ., տիպ B, 88/7 թ.), Լարիսա (տիպ Q, 86/5 թ.), Ապամեյա (տիպ D, 76/5 և 70/69 թթ.) և չորս սելևկյան թագավորների դրամներ՝ Գեմետրիոս II (146-138), Անտիոքոս VIII և Կլեոպատրա (125-121), Դեմետրիոս III (95-88), Անտիոքոս XII (89-84)¹³⁷: Այս բոլորի մեջ ամենամեծաքանակը Արաղոսի դրամներն են. Ե. Ներսեսյանի և Լ. Սարյանի կողմից հաշվառված Տիգրանի 84 բրոնզե վերաթողարկումներից 50-ը (60 %) ¹³⁸:

Արտավազդի վերաթողարկումներում ճանաչելի են երկու քաղաքների դրամներ՝ Արաղոսի և Անտիոքի, առաջինի մեծ գերակշռությամբ (ամբողջի շուրջ 40 %-ը): Տիգրանի և Արտավազդի վերաթողարկումներում Արաղոս քաղաքի դրամների թվային գերակշռությունը, կարծում եմ, խոսում է այն մասին, որ դրանք ձևով են բերվել միևնույն կարճատև ժամանակահատվածում, այսինքն Տիգրան Մեծի օրոք՝ մինչև մ.թ.ա. 70/69 թվականը, և տեղափոխվել են Հայաստան: Դրանց մի զգալի մասը վերաթողարկվել է Տիգրանի օրոք, հավանաբար 66-61 թթ. ընթացքում, երբ Պոմպեոսին և Հոռնական բանակին մեծ ռազմատուգանք մուծելուց Հետո, Տիգրանը պետք է, որ դրամաթողարկման համար անհրաժեշտ մետաղի (արծաթի և պղնձի) մեծ կարիք զգար ու ստիպված էր այդ տարիներին, գուցե իրոք առաջին Հերթին բանակի պահանջները հոգալու համար, հապճեպ կերպով դրամ թողարկել՝ օգտագործելով Փյունիկիայից և Սիրիայից բերված ու գանձատներում կուտակված բրոնզե դրամների պաշարը: Այնուհետև, 61 թ. սկսած մինչև իր գահակալման ավարտը նա թողարկում էր արդեն բարձրորակ արծաթե դրամներ, տետրադրամներ ու նաև բրոնզե դրամներ:

Գանձարաններում պահվող փյունիկյան և սիրիական դրամների մնացած զանգվածն ավելի ուշ վերաթողարկվել է Արտավազդի կողմից:

Եվ վերջապես, վերաթողարկված է նաև Արտավազդի երեք տետրադրամներից մեկը (5.2): Ցավոք, դիմերեսի ձախ և աջ դաշտերում երևացող հետքերը թույլ չեն տալիս գուշակել նախկին պատկերատիպը, որը գուցե ինչ որ բան պարզեր Արտավազդի տետրադրամների առեղծվածում:

¹³⁷ NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 33.

¹³⁸ Ibid.

7. ԶԱՓԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ԳԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԴՐԱՄԱԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

7.1 Կշիռ, չափ և կնիքների առանցքային Հարաբերությունը

Արտավազդ II-ի դրախմաները կշռում են մոտավորապես 3.5-ից 4 գ՝ ավելի Հակված լինելով դեպի երկրորդ թիվը: Հիստագրի վրա երևում է, որ 14 Հաշվառված օրինակներից 9-ը կենտրոնացած են 3.6 - 3.8 գրամի սահմաններում՝ 3.78 գ միջին կշռով:

Տեսորագրախմաներն առայժմ քանակով չատ քիչ են, որպեսզի Հնարավոր լիներ որևէ օրինաչափություն նկատել նրանց կշռային տվյալներում: Միակ դիտողությունը, որ կարելի է այսօր անել, այն է, որ, թեև երեքն էլ Հիանալի պահպանվածություն ունենալով, բայց XZ (17) տարեթիվով դրամներն ավելի ծանր են (16.42 գ և 16.16 գ), քան IH (18) տարեթիվով (14.69 գ):

Բրոնզե դրամներն ավելի առատ են և նրանց չափազիտական տվյալների մասին մեր տեղեկություններն ավելի ամբողջական են, ուստի Հնարավոր եղավ կազմել կշռային և տրամագծային չափերի Հիստագրի յուրաքանչյուր խմբի Համար (նոճի և Նիկե)՝ միացնելով նաև դրանց տվյալները մի ընդհանուր Հիստագրի մեջ:

Նոճի տիպի 20 դրամների կշռային ընդգրկույթը (դիապագոնը) շուրջ 8.5-ից մինչև 3 գ է: Այստեղ, տվյալների պակասություն պատճառով, Հիստագրը նոսր է ու ցրված, բայց նույնիսկ այս վիճակում կարելի է նկատել տվյալների կուտակում 7-ից 4.5 գ կշռային գոտում (20-ից 16-ը, այսինքն՝ 80 %-ը): Այս տիպի դրամների միջին կշիռը կազմում է 5.52 գ:

Նիկե տիպի 56 դրամների կշռային տվյալներով նրանցից

ամենածանրը շուրջ 9 գ է, իսկ ամենաթեթևը շուրջ 3.5 գ: Հիստագրից երևում է, որ դրամների մեծ մասը խմբվել է 7-ից 5 գ կշռային գոտում (56-ից 39-ը, այսինքն՝ մոտ 70 %-ը): Նիկե տիպի դրամների միջին կշիռը կազմում է 5.81 գ:

Նոճի և Նիկե տիպերի կշռային տվյալները միասին դիտված տալիս են զրեթե նույն պատկերը, ինչ նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին. 76 դրամներից 58-ը, այսինքն՝ 76 %-ը բաշխվում են շուրջ 7-ից 4.5 գրամի գոտում: Բոլոր պղինձների (նոճի + Նիկե) միջին կշիռն է 5.73 գ:

Նկատի ունենալով Արտավազդի բրոնզների մեծ մասի մաշվածությունն ու Հաճախ մետաղի քայքայվածությունը, կարող ենք եղբակացնել, որ սկզբնապես գերակշռել են ավելի ծանր կշռի դրամները, այսինքն՝ եթե Հիստագրի մեջ ընդգրկվելին նույն քանակի միայն լավ պահպանված դրամներ, ապա կշռային տվյալները կկուտակվեին դեպի ավելի ծանր կշիռների կողմը, իսկ միջին կշռային ցուցանիչն ավելի բարձր կլիներ: Պարզ է նաև, որ նոր տվյալների ներգրավումով մեր ստացած միջին կշռային տվյալները, մնալով 5.5-ից 6 գ սահմաններում, կարող են որոշ չափով փոխվել, բայց առավել տարածված կշռային չափերի ընդգրկույթը Հազիվ թե մեծ փոփոխությունների ենթարկվի:

Տրամագծային Հիստագրը ցույց է տալիս, որ նոճի և Նիկե տիպի դրամների չափերը տատանվում են 16-ից 24 մմ-ի սահմաններում, և երկուսի մոտ էլ ամենատարածված չափը 22 մմ-ն է. Նիկե տիպի 52 դրամներից 13-ը՝ մոտ 25 %-ը, նոճի տիպի 17 դրամներից 5-ը՝ մոտ 29 %-ը: Երկուսի մոտ էլ շեղումն ուղղված է դեպի ավելի փոքր չափը՝ 16-ից 21 մմ չափ ունեն Նիկե տիպի 52 դրամներից 34-ը և նոճի տիպի 17 դրամներից 11-ը՝ երկու դեպքում էլ շուրջ 65 %-ը:

Երկուսի Համար ընդհանուր Հիստագրը Հաստատում է այս օրինաչափությունը. ըստ 69 դրամների տվյալների, 18 դրամներ ունեն շուրջ 22 մմ տրամագիծ (26 %-ը), իսկ 45 դրամներ՝ 16-ից 21 մմ տրամագիծ (մոտ 65 %-ը):

Նախորդ պարագրաֆում տեսանք, որ Արտավազդի

բրոնզների առնվազն 59 %-ը հատված է ավելի վաղ թողարկված դրամների վրա: Իրականում վերաթողարկված դրամների բաժինը կարող է ավելի մեծ լինել: Կան նմուշներ, որոնց մասին չենք կարող որոշակիորեն ասել, որ դրանք վերաթողարկված են, քանի որ նախորդ տիպի հետքերը չեն երևում, բայց իրենց խոշոր չափով ու արտաքին տեսքով դրանք նման են վերաթողարկված դրամների: Ուրեմն և Արտավազդի բրոնզների չափազիտությունը մեծապես կախված է այն դրամների տվյալներից, որոնք որպես հումք են ծառայել նրա դրամաթողարկման համար: Տրամագծի հիստագրերում նկատելի է չափային երկու խմբերի գոյությունը մոտավորապես 20/21-24 մմ և 16-19 մմ սահմաններում: Մեծ չափ ու հաճախ նաև ավելի ծանր կշիռ ունեցող դրամները գերազանցապես վերահատված դրամներն են: Օրինակ, փյունիկյան Արաղոս քաղաքի դրամների վրա կատարված թողարկումներում առավել մեծ թիվ են կազմում չուրջ 5-ից 7 զրամ կշռող դրամները¹³⁹:

Ինչպես տեսանք, Արտավազդի Նիկե և նոճի տիպի դրամները չափով և կշռով իրարից չեն տարբերվում, երկուսն էլ ունեն կշռային և չափային տատանումների գրեթե նույն ընդգրկույթը և դրա ներսում ավելի հաճախ հանդիպող չափերի ու կշիռների նույն ցուցանիշները: Ուրեմն ինչպես քաջատրել նույն չափ ու կշռի երկու տարբեր տիպի դրամների թողարկման փաստը:

Դրամների մեծ մասի մաշվածությունը և վատ պահպանվածությունը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ դրամներից չատերը հայտնի են ինձ լուսանկարներով, երբեմն ոչ բավարար որակի, անհնար են դարձնում դրամաթողարկման կնիքների

¹³⁹ Տե՛ս NERCESSIAN & SARYAN 1996, p. 35, Table I, Type F (17-ից 11-ը՝ 64 %-ը) և Type H (39-ից 24-ը՝ 61 %-ը): Այստեղ հաշվառված են նաև Տիգրան Մեծի վերաթողարկումները, բայց հիմք նույնն է՝ Արաղոսի նույնատիպ դրամները, որոնք օգտագործվել են նաև Արտավազդի կողմից: Իրենց կշռային տվյալներով սրանց մոտ են Անտիոքի դրամները՝ որպես հատածույլ ծառայած դրամների մյուս խումբը (Type A):

լիարժեք համեմատական ուսումնասիրությունը: Այդուհանդերձ, որոշ դիտարկումներ հնարավոր եղավ կատարել: Այսպես, պարզվեց, որ դարձերեսին նոճի տիպի ցուց. 3.1 և 3.8 դրամներից բացի, դիմերեսի նույն կնիքով են թողարկվել նաև դարձերեսի Նիկե տիպի ցուց. 4.21 և 4.23, ըստ երևույթին նաև 4.6 և 4.19 դրամները: Հավանաբար դիմերեսի նույն կնիքով կամ միմյանց շատ մոտ կնիքներով են հատված 3.6, 3.9, 3.14 - 3.20 (նոճի) դրամները, որոնք սերտորեն առնչվում են 4.12, 4.17, 4.20, 4.34 (Նիկե) դրամների հետ դիմերեսի դիմապատկերի նմանությունը (չի բացառվում նաև՝ նույնությունը): Այս կապերն ու առնչությունները վկայում են այն մասին, որ նոճի և Նիկե տիպի պղնձե թողարկումները համաժամանակյա են: Միևնույն դրամահատարանը կամ դրամահատարանները միաժամանակ թողարկել են ե՛ւ մեկ, ե՛ւ մյուս սերիայի դրամներից, երբեմն երկուսի համար էլ օգտագործելով դիմերեսի նույն կնիքը:

Ելնելով երկու սերիաների չափազիտական տվյալների գրեթե նույնությունից և այն փաստից, որ դրամահատման ընթացքում երկուսի համար երբեմն կիրառվել է դիմերեսի նույն կնիքը, օրինաչափ կլինեք եզրակացնել, որ սրանք նույն պայմանական արժեչափի դրամական թողարկումներ են: Նկատի ունենալով, սակայն, որ Արտավազդի պղնձե դրամների մեծ մասը հատված է Փյունիկիայից և Սիրիայից բերված համեմատաբար մեծ չափի ու ծանր կշռի դրամների վրա, և միայն ավելի փոքր մասն է, որի համար տեղական դրամահատարանում պատրաստվել են ավելի փոքր չափի ու թեթև կշռի հատածույլեր, կարող ենք ենթադրել, որ չափ ու կշռի հանգամանքը էական նշանակություն չի ունեցել նրա դրամաթողարկման մեջ: Տիգրան Մեծի պղնձե դրամաթողարկումը, որն առավել բազմազան էր և, այս տեսանկյունից, համեմատաբար ավելի կանոնավոր, մեղ հուշում է, որ Արտավազդի Նիկե և նոճի տիպերով դրամները կարող են իրականում երկու տարբեր արժեչափի թողարկումներ լինել, որոնց զանազանել են ոչ թե չափով ու կշռով, այլ դարձերեսի պատկերատիպով: Տիգրանի պղինձների արժեքային համակարգում նոճու

պատկերով դրամները ավելի ցածր տեղ էին դրադեցնում: Հետևաբար, Հնարավորություն չունենալով համապատասխան չափի ու կշռի հատաձույլեր պատրաստելու կամ դրա անհրաժեշտությունը չտեսնելով, Արտավազը ելել է հոր օրոք ձևավորված սովորույթից, երբ առօրյա գործարքներում պղնձե դրամների արժեքը տարբերում էին ոչ թե դրանց չափով ու կշռով, որը հաճախ Հնարավոր չէր, այլ դարձերեսի պատկերով¹⁴⁰:

* * *

Կնիքների առանցքային հարաբերության վերաբերյալ մեր ունեցած տվյալները թերի են, բայց այն ինչ կա (թե՛ արծաթում, և թե՛ բրոնզում), ցույց է տալիս որոշակի կանոնավորություն: Ներքևի կնիքի նկատմամբ վերևի կնիքի դիրքը սովորաբար ժամացույցի թվատախտակի 11-ից 1-ի սահմաններում է (այդ տվյալները տե՛ս ցուցակներում):

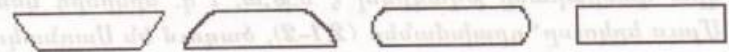
7.2 Գրամաթողարկման տեխնիկական առանձնահատկությունները

Հարկ է անդրադառնալ Արտավազ II-ի բրոնզե դրամների մի առանձնահատկությանը, որն անմիջապես ուշադրություն է գրավում. նրա բրոնզե դրամներից շատերի դարձերեսներն ընդգծված կերպով գոգավոր են: Այս տեխնիկական յուրահատկությունը գրեթե չի հանդիպում Տիգրան Մեծի, և ո՛չ էլ Արտավազի հաջորդի՝ Արտաշես II-ի ու մյուս Հայ արքաների դրամներում:

Տիգրան II-ի և Արտավազ II-ի պղնձե դրամահատման համար օգտագործվել են ոչ միայն նրանց դրամահատարանում պատրաստված հատաձույլերը, այլև, ինչպես վերը տեսանք, վերահատվել են փյունիկյան և սիրիական դրամներ, որոնց մի մասն ունեցել է գոգավոր դարձերես: Սակայն, եթե Տիգրան

Մեծի դրամահատման կնիքները հարթում էին տարբեր ծագման դրամների հատաձույլերի միջև եղած տարբերությունները, քանի որ կնիքի մակերեսը չափով համապատասխանում էր հատաձույլի մակերեսին կամ նրանից մեծ էր լինում, ապա Արտավազի դրամահատարանում գործածվող կնիքների տրամագիծը հաճախ հատաձույլից ավելի փոքր լինելով, դարձերեսին առաջացնում էր որոշակի գոգավորություն, կամ ավելի էր խորացնում նախնական դրամի արդեն ունեցած գոգավորությունը: Ի դեպ, այն դրամները, որոնք վերահատված չեն, ունեն ավելի փոքր տրամագիծ և հարթ պրոֆիլ: Արտավազի պղնձե դրամներն ունեն թեք, կլորավուն կամ ուղիղ կողեր, ինչպիսիք կարելի է տեսնել նկ. 1-ում: Այսպիսի բազմազանությունը ևս խոսում է հատաձույլերի զանազան ծագման մասին:

Նկ. 1

Արտավազի արծաթները աչքի են ընկնում տեխնիկական և գեղարվեստական կատարման վարպետությամբ, մինչդեռ բրոնզե, մասնավորապես՝ վերաթողարկված դրամներում կարելի է նկատել դիմապատկերի ու դարձերեսի պատկերների սխեմատիկություն ու կաշկանդվածություն, գրությունների անկանոնություն, կնիքների փորագրման ու դրամահատման մեջ՝ անփութություն ու շտապողականություն:

Ուշադրավ է նաև, որ Արտավազի արծաթները, որպես կանոն, լավ պահպանվածություն ունեն՝ կարծես նրանք գրեթե չեն չրջանառվել: Հակառակ դրան, բրոնզե դրամները հաճախ խիստ մաշված են, որն այդ դրամների երկարատև ու ինտենսիվ գործածությունն է:

8. ԴՐԱՄԱԳՑՈՒՏԵՐԸ

Մեր կողմից հաշվառված Արտավազը II-ի շուրջ 100 դրամներից միայն 4-ի մասին ունենք տվյալներ հայտնաբերման վայրի ու հանգամանքների վերաբերյալ: Դրանք ՀՊԹ-ում պահվող դրամներ են, որոնցից մեկը՝ տետրադրախմա (ցուց. 5. 3), հայտնաբերվել է 1958 թ. Փարաքարում, մի քանի տարի անց՝ 1961 թ., Գ. Տիրացյանի կողմից այստեղ պեղումների ընթացքում բացած աշտարակաձև դամբարանի տեղում: Պեղելիս, չինություն մեջ գտնվել են ևս 7 հայկական, պարթևական և հանրապետական հռոմի դրամներ, որոնց հիման վրա դամբարանը թվագրվել է մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով¹⁴¹: Մյուս երկուսը՝ դրախմաներ (2.1-2), ծագում են Սաոնակունքի՝ Հիմնականում մ.թ.ա. II-I դդ. դրամներ պարունակող գանձից, որոնցից ամենակրտսերը թվագրվում է ոչ ուշ քան մ.թ.ա. 31 թվականով¹⁴²: Վերջապես, չորրորդը՝ դարձերեսին Նիկեի

¹⁴¹ Հայտնաբերված դրամներն են. Տիգրան Բ, 3 տետրադրախմա, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ դրություն՝ ՀՊԹ 18305/1, 15.04 գ, 29.3 մմ (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.1 և 2.1 = NERCESSIAN 2000, p. 69, Gr. 8, A61-P79), ՀՊԹ 18305/2, 15.41 գ, 26.2 մմ, (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.2 և 2.2 = NERCESSIAN 2000, p. 55, Gr. 2, A15-P9), ՀՊԹ 18305/3, 15.34 գ, 26.4 մմ, (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.3 և 2.3 = NERCESSIAN 2000, p. 55, Gr. 2, A17-P18), Պարթևաստան՝ ՀՊԹ 18305/4, Որոզ Բ, դրախմա, 3.70 գ, 19.7 մմ, SELLWOOD 1971, type 47.5 (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.7 և 2.7), հռոմի հանրապետություն՝ ՀՊԹ 18305/7, Մ. Վոլտեյուս, դենար, 3.70 գ, 18 մմ, մ.թ.ա. 78 թ., CRAWFORD 1974, p. 399, Pl. XLIX, no. 385.1 (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.6 և 2.6), ՀՊԹ 18305/5, Կ. Կոնստանդինոս Պետուս, դենար, 3.63 գ, 20 մմ, մ.թ.ա. 46 թ., CRAWFORD 1974, p. 477, Pl. LV, no. 465.4 (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.5 և 2.4), ՀՊԹ 18305/5, Կ. Վիրիուս Վարուս, դենար (պղնձե՝ արծաթապատված), 2.85 գ, 19.5 մմ, մ.թ.ա. 42 թ., CRAWFORD 1974, p. 508, Pl. LX, no. 494.36 (ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970, Աղ. 1.5 և 2.5):

¹⁴² ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, էջ 122:

պատկերով պղնձե դրամ, գտնվել է Արտաշատի պեղումներից, VIII բլուրում (ցուց. 4.47): Վերջերս ՀՊԹ-ի կողմից ձեռք բերված պղնձե մի դրամ, դարձերեսին Նիկեի պատկերով, ըստ երևույթին նույնպես հայտնաբերվել է հին Արտաշատի տարածքից կամ նրա շրջակայքից (ցուց. 4, 49):

Մնացած դրամների հայտնաբերման վայրի մասին որևէ վստահելի տեղեկություն չկա: Կարելի է պարզապես ենթադրել, որ Սիրիայում կազմված ժողովածուի և սիրիահայ նվիրատուների կողմից ՀՊԹ-ին հանձնված դրամները ծագում են այժմյան Հյուսիս-սիրիական կամ հարավ-թուրքական տարածքներից, որոնք, հավանաբար, Արտավազը II-ի օրոք դեռևս գտնվելիս են եղել Հայոց արքայի իշխանության ներքո:

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԱՐԿՈՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԵՎ ԿԼԵՈՊԱՏՐԱ VII-Ի ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՄ

Առաջին հռոմեական դրամները, որոնցում Հիշատակվում է Հայաստանը, Մ. Անտոնիոսի արծաթե դենարներն են:

Դիմ. ANTONIVS · AVGV · COIN(SVLI) · DESIGNATVS) · ITER(VM) · ET · TER(TIO)¹⁴³: Մ. Անտոնիոսի գլուխը աջ:

Դարձ. IMP(ERATOR) · TERTIO · III · (VM) VIR · R(EP)UBLICAE) · C(ONSTITV)ENDAE¹⁴⁴: Հայկական թագ՝ վզկալով և ականջակալով, յոթ ելուստներով, երեք աստղերով, նախազարդ եզրագոտիով: Թագի հետևում, խաչաձևված՝ նետ ու աղեղ:

BABELON 1885, Antonia 94 - CRAWFORD 1974, 539 - BELLONI 1960, 2301.

ՀՊԹ դրամագիտական ժողովածուն պարունակում է այս տիպի երկու դրամ.

1. ՀՊԹ 17824/172, 3.95 գ, 19.0 մմ, 1 ժ., Սաոնակունքի գանձ (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, 361):

Դիմ. ANTONIVS · AVGV · COS · DES · ITER · ET · TERT:

Դարձ. IMP · TERTIO · III · VIR · R · P · C:

2. ՀՊԹ 18276/1, 3.70 գ, 20.5 մմ, 8 ժ., Զ. Պտուկյանից նվեր (1968):

Դիմ. ANTONIVS · AVGV · COS · IDES · ITER · ET · TERT:

Դարձ. IMP · TERTIO · III · VIR · R · P · C:

Հայոց արքայի թագն այստեղ պատկերված է այլ մանրամասներով, քան մենք այն տեսնում ենք Հայկական

դրամների վրա: Ե՞րբ և ի՞նչ առիթով է թողարկվել դրամը: Այս հարցի պատասխանը կստանայինք, եթե ճշգրիտ իմանալինք թողարկման ժամանակը: Առաջին հայացքից, Անտոնիոսի տիտղոսները բավականաչափ տվյալներ կն պարունակում: Այսպես, 39 թ. Անտոնիոսը միանգամից երկրորդ և երրորդ անգամ ընտրվել է նշանակված կոնսուլ (consul designatus iterum et tertio)¹⁴⁵, 38 թ. երկրորդ անգամ հռչակվել է իմպերատոր (imperator iterum), երրորդ անգամ իմպերատոր է հռչակվել 36 թվին (imperator tertio)¹⁴⁶, 34 թ. հունվարի սկզբից իրականացրել է իր երկրորդ կոնսուլությունը և նույն պահից մինչև 31 թ. եղել է երրորդ անգամ նշանակված կոնսուլ (consul designatus tertio)¹⁴⁷: Երրորդ անգամ կոնսուլ է եղել 31 թ. և նույն թվականին, Ակտիոնի ճակատամարտից առաջ, չորրորդ անգամ հռչակվել է իմպերատոր, որի մասին վկայում են միայն նրա վերջին դրամական թողարկումները (IMP · III, COS · TERT)¹⁴⁸: Դրամի գրություն մեջ imperator tertio-ն ցույց է տալիս, որ այն պետք է թողարկված լինի ոչ ավելի վաղ քան 36 թ., իսկ consul designatus iterum et tertio-ն՝ ոչ ավելի ուշ քան 34 թվականի սկիզբը, քանի որ 34 թ. հունվարից նա արդեն կոնսուլ էր երկրորդ անգամ: Ուրեմն, դրամը թվագրվում է 36 կամ 35 թվականով: Բայց ե՞րբ է այն հաստվել. մինչև պարթևական արշավա՞նքը՝ 36 թվին, թե՞ դրանից հետո՝ 35 թվին: Այս հարցը կարևոր է, քանզի պատերազմից հետո Անտոնիոսի և Արտավազդ II-ի հարաբերություններում կտրուկ չրջադարձ տեղի ունեցավ: 35 թվականին, Անտոնիոսը Արտավազդ Մեղացու հետ խարդավանքներ հյուսելով Արտավազդ II-ի դեմ, պատրաստվում էր պարթևական նոր արշավանքի՝ Հայաստանի վրայով: Արտաքուստ, Անտոնիոսն ամեն ջանք գործադրում էր Արտավազդ II-ի հետ իր հարաբերությունները

¹⁴⁵ Կոնսուլ, որը, ընտրված լինելով, դեռ չի անցել իր պաշտոնական պարտականությունների կատարմանը:

¹⁴⁶ BABELON 1885, p. 183.

¹⁴⁷ Idem., p. 197.

¹⁴⁸ Idem., p. 205.

¹⁴³ Թարգմանությունը՝ «Անտոնիոս, քրմապետ, կոնսուլ՝ նշանակված երկրորդ և երրորդ անգամ»:

¹⁴⁴ Թարգմանությունը՝ «Իմպերատոր երրորդ անգամ, եռապետ, Հանրապետությունը Հաստատող»:

բարեկամական ներկայացնելու համար: Այդ ընթացքում «Թեպետև նրա վրա դայրացած էր, որովհետև նա իրենց լքել էր, ու թեև ցանկանում էր պատժել նրան, այնուամենայնիվ սիրաշահեց նրան և հարգանք մատուցեց, որպեսզի նրանից կենսամթերք և դրամ ստանա» (Dio, XLIX. 31, 2-3), «Արմենին նա նախ հրավիրեց Եգիպտոս իրրև բարեկամի, որպեսզի նրան առանց դժվարությունների ձեռք գցելով, այնտեղ ոչնչացնի» (Dio, XLIX. 33, 2), «(Անտոնինոսն) իր դայրույթը նրա հանդեպ ցույց չէր տալիս, որպեսզի չթշնամանա իր հետ, բայց նրան անպատրաստ գտնելու նպատակով նա շարժվեց Եգիպտոսից, իրրև թե արշավում է պարթևների դեմ» (Dio, XLIX. 33, 3), խնդրում է «աղջկան կնություն տալ իր Ալեքսանդր որդուն և խոստանում է նրան շատ պարգևներ շնորհել» (Dio, XLIX. 39, 2), հրավիրում է Նիկոպոլիս «իբրև թե նրա հետ խորհրդակցելու և պարթևների դեմ համագործակցելու նպատակով» (Dio, XLIX. 39, 3): Ի տարբերություն Հայաստանին վերաբերող հաջորդ թողարկման, որտեղ Անտոնինոսի գլխի հետևում պատկերված Հայկական փոքրիկ թագի հետ միասին գրությունը բացահայտ ասում է, որ Հայաստանը նվաճված է (Armenia devicta)¹⁴⁹, այս դրամի վրա գրավոր որևէ ակնարկ չկա այդ մասին: Այս ամենը հաշվի առնելով, միանգամայն համոզիչ է թվում Զ. Պտուկյանի կարծիքը, որ «այս դրամի վրայ տեսնուած Հայկական խոյրը՝ թշնամական-նուաճողական նշան մը չէ. այլ ավելի դաշնակից-Հպատակութեան նշան մը»¹⁵⁰: Այդուհանդերձ, մյուս հարցը՝ 36 թե՞ 35 թվական, ըստ իս, մնում է բաց¹⁵¹:

¹⁴⁹ Devincto բայն ունի «լիովին, վերջնականապես Հաղթել» իմաստը, որը տվյալ կոնտեքստում կարող է թարգմանվել վերահիշյալ բառով:

¹⁵⁰ ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 34:

¹⁵¹ Վ.Տառնը, Զ.Պտուկյանը (ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 34), Մ.Քրաուֆորդը (CRAWFORD 1974, p. 537, no. 539, Մ. Անտոնինոսի հետ շրջող դրամահատարան) թվագրում են 36 թվականով, Հ.Գրյուբերը (ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 34), Ի. Բելլոնին (BELLONI 1960, p. 281, no. 2301, թողարկված Փոքր Ասիայում)՝ 35 թվականով: Է. Բաբելոնը ճիշտ վերլուծելով և ցույց տալով, որ դրամը պետք է թողարկված լինի 36-34 թվականների միջև, այնուհետև եզրակացնում է, թե այն հատվել է 34 թվականին

Մյուս թողարկումը, որին հպանցիկ անդրադարձանք, ունի հետևյալ նկարագրությունը.

Դիմ. CLEOPATRAE · REGINAE · REGVM · FILIORVM · REGVM¹⁵²:

Կլետպատրայի կիսանդրին աջ, ապարոշով. կրծքի մոտ նավի դեկ:

Դարձ. ANTONI · ARMENIA · DEVICTA¹⁵³: Մ. Անտոնինոսի գլուխը աջ, ծոծրակի մոտ փոքրիկ Հայկական թագ չորս կամ հինգ ելուստներով, միայն վզկալով. թագի կենտրոնում գնդիկ կամ աստղ:

ՀՊԹ-ն ունի այս տիպի չորս դրամ, որոնցից երեքը Սառնակունքի գանձից:

3. ՀՊԹ 15143, 3.63 գ, 18.3 մմ, 1 ժ., Սառնակունքի գանձ (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, 363):

Դիմ. CLEOPATRAE · REGINAE · REGVM · FILIORVM · REGVM:

Դարձ. ANTONI · ARMENIA · DEVICTA: Թագի կենտրոնում գնդիկ:

4. ՀՊԹ 17824/173, 3.86 գ, 19.2 մմ, 1 ժ., Սառնակունքի գանձ (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, 362):

Դիմ. CLEOPATRAE · REGINAE · REGVM · FILIORVM · REGVM:

Դարձ. ANTONI · ARMENIA · DEVICTA: Թագի կենտրոնում գնդիկ:

5. ՀՊԹ 16116, 3.81 գ, 17.4 մմ, 1 ժ., Սառնակունքի գանձ (ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973, 364):

Դիմ. CLEOPATRAE · REGINAE · REGVM · FILIORVM · REGVM:

Դարձ. ANTONI · ARMENIA · DEVICTA: Թագի կենտրոնում աստղ:

6. ՀՊԹ 18254, 3.80 գ, 19.1 մմ, 1 ժ., Մ. Միքայելյանից

Հայաստանը նվաճելու և Ալեքսանդրիայի Հաղթահանդեսի կապակցությամբ (BABELON 1885, p. 195, Antonia no. 94), որն, ինչպես տեսանք, հնարավոր չէ:

¹⁵² Թարգմանությունը՝ «Կլետպատրայի՝ թագավորների (և) թագավորների որդիների թագուհու»:

¹⁵³ Թարգմանությունը՝ «Անտոնինոս. Հայաստանը նվաճված»:

դնված (1970):

Դիմ. CLEOPATRI(AE · REGINAE) · REGVM · FILIORVM · REGVM:

Դարձ. ANTONI · ARMENIA · DEVICITA: Թագի կենտրոնում
աստղ:

Դրամի գրությունները ցույց են տալիս, որ թողարկումը կատարվել է Հայաստանը նվաճելուց և Արտավազդին գերեվարելուց հետո աշնանը Ալեքսանդրիայում կազմակերպված Հաղթահանողների և, այսպես կոչված, «Ալեքսանդրիայի նվիրատուների» կապակցությամբ, երբ Կլեոպատրան Անտոնիոսի կողմից հռչակվեց թագավորների թագուհի: Անտոնիոսի դիմապատկերի ոճական առանձնահատկություններով, այս դրամները կապվում են վստահորեն թվագրվող երկու այլ թողարկումների հետ: Դրանցից մեկը, որը դարձերեսին ունի Մարկոս Անտոնիոս կրտսերի դիմապատկերը, Մարկոս Անտոնիոսի IMP. TERT. COS. ITER. DESIGN. TERT. տիտղոսներով թվագրվում է 34 թվականով¹⁵⁴: Մյուսը՝ դարձերեսին ղեպի ձախ կանգնած Նիկեի պատկերով, Անտոնիոսի IMP. III. COS. TERT. տիտղոսներով թվագրվում է 31 թվականով¹⁵⁵: Ահա այս երկու թողարկումների արանքում, Անտոնիոս/Կլեոպատրա ղեկարները Ի. Բելլոնին թվագրում է 32-31 թթ.¹⁵⁶, Մ. Քրաուֆորդը՝ 32 թվականով¹⁵⁷, Զ. Պտուկյանը նույնպես ավելի հավանական է համարում 32 թվականը¹⁵⁸, և այնքան էլ պարզ է, թե ինչու է այն չէր կարող թողարկվել հենց 34 թ., ինչպես

¹⁵⁴ BABELON 1885, pp. 193-194, Antonia, no. 91-92; CRAWFORD 1974, p. 538, no. 541, նաև p. 102.

¹⁵⁵ BABELON 1885, pp. 205-206, Antonia, no. 146-147; CRAWFORD 1974, p. 542, no. 545, նաև p. 102.

¹⁵⁶ BELLONI 1960, p. 281-282, no. 2305-2307, Asia Minore.

¹⁵⁷ CRAWFORD 1974, p. 539, no. 513, mint — moving with M. Antonius.

¹⁵⁸ ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 39-40: Զ. Պտուկյանը ևս, ինչպես Յ. Ֆրիդլենդերը, կարծում է, թե սա այն դրամներից է, որոնք թողարկվել են Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի կողմից Ալեքսանդրիայում կազմակերպված Հաղթահանողների առթիվով:

կարծում է է. Բարելոնը¹⁵⁹:

Բոլոր հեղինակների մոտ այս դրամը տեղադրվում է Անտոնիոսի թողարկումների շարքում, իսկ Անտոնիոսի դիմապատկերով կողմը համարվում է դրամի դիմերեսը: Երևք հանգամանքներ, սակայն, խոսում են այն մասին, որ դրամ թողարկողը եղել է Կլեոպատրան կամ էլ դրամը թողարկվել է Կլեոպատրայի, այլ ոչ Անտոնիոսի անունից: Նախ, դրամի այն կողմը, որում պատկերված է Կլեոպատրան, հարթ է կամ քիչ ուռուցիկ, իսկ մյուս կողմը, որտեղ Անտոնիոսն է՝ քիչ գոգավոր է - հատկանիշներ, որոնք, սովորաբար, բնորոշ են համապատասխանաբար դիմերեսին և դարձերեսին: Գրություն մեջ Կլեոպատրայի անունը հիշատակված է սեռական հոլովով՝ CLEOPATRAE, ցույց տալով, որ դրամը պատկանում է Կլեոպատրային, և տրված է նրա ընդարձակ տիտղոսաչափը: Սակայն պարզ չէ, արդյոք Անտոնիոսի անունը նույնպես սեռական հոլովով է տրված, քանի որ այս թողարկման դրամների վրա այն հանդես է գալիս միայն ANTONI ձևով¹⁶⁰: Դրանից բացի, Անտոնիոսի տիտղոսներից և ոչ մեկը հիշատակված չէ, մինչդեռ նրա բոլոր մյուս թողարկումներում դրանք, ամբողջությամբ կամ մասամբ, նշվում էին՝ քրմապետ, կոնսուլ, իմպերատոր, եռապետ: Այս թողարկման գրություններում կան սխալներ ու աղավաղումներ¹⁶¹, ինչը քիչ հավանական է դարձնում Մ. Քրաուֆորդի կարծիքն այն մասին, որ դրամները թողարկվել են Մ. Անտոնիոսի հետ շրջող դրամահատարանում: Այնտեղ պետք է որ լատիներենը լավ իմացող վարպետներ աշխատեին:

¹⁵⁹ BABELON 1885, p. 196.

¹⁶⁰ Antōnius անունը սեռական հոլովում ունի Antonii ձևը, տե՛ս ДВОРЕЦКИЙ 1976, с. 80, МАЛИНИН 1961, с. 722:

¹⁶¹ ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971, էջ 41, CRAWFORD 1974, p. 539.

10. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Այս թագավորության դրամները, որոնցից Հայտնի են պղնձե Հաղվազյուտ օրինակներ, դեռևս բավական մութ բնագավառ է:

Ասիմնայ

Տիպ 1

Դիմ. Արքայի կիսանդրին աջ, թագով և ապարոշով, թագն ունի երկու եզրային եռանկյունաձև և մեկ կենտրոնական ուղղանկյունաձև ելուստներ և զարդարված է Մ-աձև շրջանակի մեջ ներառված սկավառակով (գնդով), արքայի գլխի հետևում Ա:

Դարձ. Նիկեն կվադրիգայի վրա աջ, ձախ ձեռքում սանձը, աջում՝ պսակ, ձիերի տակ՝ $\boxtimes$ կամ M: Գրությունը վերևում՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ →, աջից՝ ΜΕΓΑΛΟΥ ↓, ներքևում՝ ΑΣΙΝΝΑΛΟΥ (կամ ΑΣΙΜΝΑΛΟΥ) →:

Երկար ժամանակ այս դրամներից Հայտնի էր միայն երկու օրինակ: Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի մեդալների կաբինետի կողմից ձեռք բերված դրամը Հրատարակել է Ժ. ԼԸ Ռիդերը (Աղ. 12, C)¹⁶²: Երկու դրամների վրա էլ գրությունը լրիվ ընթեռնելի չէ, արքայի անվան սկզբնատառերը չեն երևում: Թագի ձևը և դարձերեսի մենագիրը հուշում են, որ այս դրամները կապվում են Հաջորդ երկու տիպի դրամների հետ, որոնք վերագրվում են Ատրպատականի թագավոր Արտավազդին: Վերջինիս դրամների գրությունների տառերի հետ համեմատած, այս դրամների տառերն ավելի կանոնավոր են, ինչը հիմք է տվել Ժ. ԼԸ Ռիդերին սրանք համարել ավելի

¹⁶² LE RIDER 1959/60, p. 27, no. 34. Մյուս դրամը տե՛ս MACDONALD 1905, III, p. 3, Pl. LXIII, 5, uncertain king.

վաղ թողարկումներ¹⁶³: Պատկերագրական երկու այլ տարբերով ևս՝ արքայի գլխի հետևում Ա տառով և դարձերեսի կվադրիգայով, այս դրամները սերտորեն առնչվում են Հայոց արքաներ Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի, բայց ավելի շատ՝ վերջինիս դրամների հետ: Վերջերս ի Հայտ են եկել նոր օրինակներ, որոնց վրա արքայի անվան սկզբնամասը բավական լավ երևում է, ու այդպիսով արքայի անունը վերականգնվում է որպես Ասիմնայ կամ Ասիմնայ (Աղ. 12, A և B)¹⁶⁴:

Արտավազդ

Տիպ 2

Դիմ. Արքայի կիսանդրին աջ, թագով և ապարոշով: Թագն ունի երեք ելուստ՝ երկու եզրային եռանկյունաձև և մեկ կենտրոնական՝ ձվաձև, և զարդարված է Մ-աձև շրջանակի մեջ ամփոփված գնդիկով, որի երկու կողմից թևերը բաց արծիվներ են: Արքայի գլխի հետևում՝ նրան պսակող Նիկեն է:

Դարձ. Արքան կանգնած ձախ, բարձր խույրով, ձախ ձեռքում զավազան, աջ ձեռքը պարզած դեպի նրա դիմաց ծնկի եկած Տիսեն՝ պարսպաձև թագով, որը դեպի արքան մեկնած ձեռքում ունի պսակ և արմավենու ճյուղ: Երկուսի միջև ներքևում $\boxtimes$ մենագիրը: Վերևում ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] →, աջից [BA]ΣΙΛΕ[ΩΝ] ↓, ներքևում [AP]TAYAZΔΟΥ ←, ձախից ΜΕΓΑΛΟΥ ↓:

Հրատարակություններից Հայտնի է երեք օրինակ¹⁶⁵: ՀՊԹ-ն ունի այսպիսի մեկ դրամ:

¹⁶³ Idem., p. 28.

¹⁶⁴ CNG 36, 1995, no. 640, 4.83 gr., 19 mm և CNG 46, 1998, no. 674, 4.86 gr., 18 mm.

¹⁶⁵ HILL 1913, p. 273, Pl. XIII, 15, 3.06 gr., 17 mm, 12 h., Armenia, Artavasdes III (?) (Աղ. 12, D); ROBINSON 1937, p. 250, no. 29, Pl. XXXII, 5.14 gr., 19.0 mm, 12 h., Artavasdes the Mede; LE RIDER 1959/60, p. 26, no. 33, 3.36 gr., 12 h. (= ALLOTTE DE LA FUYE, La monnaie incertaine au nom d'Artavasde, Revue Numismatique 1914, p. 154, fig. 1) (Աղ. 12, E).

7. ՀՊԹ 19585/50, 4.32 գ, 18.5 մմ, 11 ժ., Ա. Այվադյանից նվեր (1998): Դիմերեսին՝ նույնը, դարձերեսին՝ նույնը, գրու-թյունը վեր.՝ ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ], աջից՝ [անընթեռնելի], ներք.՝ [չի երևում], ձախից՝ ΜΕΓΑΛΟ[Y] (դժվար ընթեռնելի) (Նկ. 7):

է. Ռորինսոնը դրամը վերագրել է Ատրպատականի Արտավազդին, այն արքային, որը մ.թ.ա. 36 թ. Անտոնիոսի արչավանքի ժամանակ թագավորում էր Փրասպայում և Հայոց Արտավազդի թշնամին էր¹⁶⁶: Դրամական պատկերագրություն տեսանկյունից այս թողարկումը միաժամանակ կրում է Հայկական (Թագը) և պարթևական (Նիկեն արքայի գլխի Հետևում, ծնկաչոք Տիսեն արքայի դիմաց, գրություն քառակողմ դասավորությունը) ազդեցություն: Թագը, որն իր ուրվագծով Հիչեցնում է Հայկականը, որոշ մանրամասներում տարբերվում է նրանից: Հայկական թագի վերին մասում տեղադրված, սովորաբար Հինգ, երբեմն չորս կամ երեք միանման ելուստների փոխարեն, այս թագի վրա տեսնում ենք եղբերին երկու խոշոր եռանկյունիներ և նրանց միջև ձվաձև ելուստ: Ի տարբերություն Տիգրանի և Արտավազդի թագերի, որոնց վրա երկու արծիվների միջև պատկերված է ութաթև կամ վեցաթև աստղ, մար Արտավազդի թագի կենտրոնում ինչ-որ նախ է, որը նման է ուռուցիկ սկավառակի: Բացառված չէ, սակայն, որ այն լինի վարդյակի տեսքով պատկերված արև-աստղի խորհրդանշան, որը եղած օրինակների վրա, վատ պահպանվածություն պատճառով, հստակ չի երևում:

Արքային պսակող Նիկեն՝ նրա գլխի Հետևում պատկերված, պարթևական դրամական պատկերագրության մեջ առաջին անգամ հայտնվում է պղնձե դրամների վրա մոտավորապես մ.թ.ա. 70-60-ական թթ. (SELLWOOD 1980, 36, 19,

20, 22)¹⁶⁷: Այնուհետև, մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսի պարթևական թողարկումներում, արքային պսակող Նիկեն կարելի է տեսնել Հաճախակի¹⁶⁸:

Արքային իշխանություն կամ Հաղթանակի նշաններ (պսակ, արմավենու ճյուղ) մատուցող աստվածուհու (Տիսես, Դեմետրա, Աթենաս) մոտիվը Հրահատ III-ից սկսած (SELLWOOD 1980, 39) դառնում է բնորոշ պարթևական տետրադրախմանների համար: Մասնավորապես, արքայի առջև ծնկի եկած և ձեռքը դեպի արքան մեկնած Տիսենի պարթևական դրամների վրա առաջին անգամ հանդիպում ենք Որոզ II-ի վաղ սերիաներից մեկում (SELLWOOD 1980, 45), իսկ ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. 30 թ. Հրահատ IV-ի թողարկած տետրադրախմանների վրա (SELLWOOD 1980, 53): Մար Արտավազդի դրամի պատկերատիպի վրա պարթևական ազդեցությունն անվիճելի է, թեև այն ճշտորեն չի կրկնում վերոհիշյալ տիպերից որևէ մեկը:

Արքայի առջև ծնկի եկած կինը, ըստ է. Ռորինսոնի, խորհրդանշում է Հայաստանի մի Հատվածը, որը բռնակցվել էր Մեդիա Ատրոպատենեի թագավորությանը¹⁶⁹: Կնոջ պարսպաձև թագը վկայում է, որ արքայի առջև Տիսեն է, բայց ո՛չ որպես միայն ճակատագրի աստվածուհի, այլ որպես քաղաքի Հովանավոր աստվածուհի: Հետևաբար, ակնարկը ինչ-որ քաղաքի (կամ քաղաքների) մասին է, որն իր համակրանքը կամ

¹⁶⁷ SELLWOOD 1980, 36-ի ատրիբուցիայի հարցում չկա միասնական կարծիք: Այստեղ այս հարցի մեջ խորանալու անհրաժեշտություն չենք տեսնում, միայն նշենք, որ տարբեր Հեղինակներ այս խումբը վերագրում են Մինատրուկին, Հրահատ III-ին, Դարեհին, Որոզ II-ին կամ համարում են մեզ անհայտ արքայի թողարկում:

¹⁶⁸ SELLWOOD 1980, 42 (Որոզ II, դրախմա և բրոնզ, Եկրատան), 49 (Բակուր V, դրախմա և բրոնզ, Եկրատան), 50 (Հրահատ IV, դրախմա և բրոնզ, Ռագա և Եկրատան), 56 (Հրահատակ, դրախմա և բրոնզ, Միհրդատկերտ, Նիսա), 57 (Հրահատակ, երկու Նիկեն՝ գլխի ձախ և աջ կողմում, տետրադրախմա, դրախմա և բրոնզ, Տիգրիսի Սելեկիա, Եկրատան, Մարդիանե), 58 (Հրահատակ և Մուսա, մեկական Նիկեն թագավորի և թագուհու գլխի դիմաց, տետրադրախմա, Տիգրիսի Սելեկիա, երկու Նիկեն՝ արքայի գլխի ձախ և աջ կողմում, Եկրատան):

¹⁶⁹ ROBINSON 1937, p. 254.

¹⁶⁶ ROBINSON 1937, pp. 250-254. Նույն կարծիքին է ժ. Լ. Ռիդերը (LE RIDER 1959/60, pp. 26-27): Վերջերս Հրատարակված գրքում Ա. Մուշեղյանն ու ժ. Դեպեյրոն այս և Հաջորդ թողարկումը (տիպ 3), առանց որևէ հիմնավորում ներկայացնելու, վերագրել են Արտավազդ III-ին (մ.թ.ա. 5-2 թթ.), այն համարելով Արտաշատ քաղաքի թողարկում (MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999, p. 182 և 227, no. 159, Pl. 8):

Հնագանդությունն է Հայտնում արքային: Սակայն, ինչպես այս պատկերատիպի, այնպես էլ Արտավազդ Մեղացու արքայից արքա տիտղոսի մեկնարանման Հարցը կախված է դրամի ճիշտ թվագրումից: Յավոք, դրամն ինքնին Հնարավորություն չի տալիս պարզելու, թե մ.թ.ա. 40-30-ականների ընթացքում Հատկապես ո՞ր թվին է այն թողարկվել: Եթե այն թողարկվել է մինչև 36 թվականը, ապա կարելի է ենթադրել, որ նախկինում Հայաստանին ենթակա Ատրպատականի արքան ըմբոստացել էր, ըստ երևույթին պարթևների աջակցությամբ, Հայոց Արտավազդի դեմ և, գուցե, Տիգրան Մեծի Հետ ազգակցական կապերը մեջտեղ բերելով, Հավակնում էր գերիշխանություն: Սա կարող էր լինել երկու թագավորների միջև թշնամանքի պատճառը (կամ պատճառներից մեկը) Անտոնիոսի արչավանքի նախօրյակին: Իսկ եթե արքայից արքա տիտղոսով այս դրամը թողարկվել է 35-31 թթ. ընթացքում, ապա այդ քայլին կարող էր դրդել և խրախուսել Անտոնիոսը, որը դարձել էր մար Արտավազդի դաշնակիցն ու խնամին, իսկ 33 թ. նրան էր Հանձնել «նորանվաճ Հայաստանից որոշ մասեր» (Dio XLIX. 44, 2): Եթե այդ «որոշ մասերի» տակ պետք է Հասկանալ Հայաստանի արևելյան շրջանները, ապա Հնարավոր է, որ Արտաշատը նույնպես անցած է եղել մար Արտավազդի իշխանություն ներքո և, այս կոնտեքստում, ծնկաչոք Տիսեն կարող է խորհրդանշել Արտաշատը:

Տիպ 3

Դիմ. Արքայի կիսանդրին աջ, թագով և ապարոշով: Թագն ունի երեք ելուստ՝ երկու եզրային եռանկյունաձև և մեկ կենտրոնական ուղղանկյունաձև (ինչպես նախորդը) կամ ձվաձև ելուստներ, և զարդարված է Մ-աձև շրջանակի մեջ ամփոփված խորհրդանշաններով¹⁷⁰: Գլխի Հետևում արծիվ՝

¹⁷⁰ ՀՊԹ-ի օրինակի վրա պատկերի այդ մասը պարզ է: Ռ. Սուլիվանի Հրատարակած լուսանկարում երեք անհասկանալի պատկերներ են (արծիվ - ~ - արծիվ), SULLIVAN 1973, Pl. 14, 8: Նախորդի Հետ

կտուցին պսակ:

Դարձ. Կնոջ կիսանդրի ձախ, աշտարակաձև թագով և ապարոշով: Շուրջը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΥΑΖΑ[...] ΙΟΥ (?):

Հրատարակություններից Հայտնի է մի քանի օրինակ¹⁷¹: Մեկ դրամ կա ՀՊԹ-ում:

8. ՀՊԹ 19059, 4.32 գ, 18.5 մմ, 11 ժ., L. և Մ. Արգարյաններից նվեր (1980): Դիմերեսին՝ նույնը, դարձերեսին՝ նույնը, գլխի Հետևում՝ [ΒΑΣ]ΙΛΕΩ[Σ] ↑: Գրություն մյուս Հատվածները չեն երևում (Աղ. 12, 8):

Թագը Հիմնականում նման է նախորդ տիպի վրա պատկերված թագին, բայց արքայի դիմազծերը զգալիորեն տարբերվում են: Տիպ 2-ի վրա պատկերված արքան գեր է, լիբը այտերով, ներքնակղակով: Տիպ 3-ի դիմապատկերում արքան նիհար է, ընդգրծված այտակրով, արծվաքիթ, սրածայր դնչով: Հեյլենիստական դարաշրջանի դրամների վրա կարելի է տեսնել նույն արքայի իրարից տարբերվող դիմապատկերներ: Այստեղ այդ տարբերությունները բավական մեծ են, որպեսզի թագի և անվան ընդհանրությունից ելնելով այդ երկու թողարկումները նույն արքային վերագրելիս որոշ կասկած չմնա այդ Հարցում:

Պարթևական դրամների վրա արքայի գլխի Հետևում կտուցին պսակ ունեցող արծիվ պատկերվել է միայն Հրահատ IV-ի օրոք (մ.թ.ա. շուրջ 38-2)¹⁷²: Այս պատկերազրական Հատկանիշը դրամի թվագրման կովաններից մեկը կարող է լինել:

Դարձերեսին պատկերված կնոջը է. Ռոբինսոնը Համարում է թագուհի և ենթադրում է, որ այն կարող է լինել Արտավազդ Մեղացու դուստրը՝ Յոտապեն, որին Անտոնիոսը տարավ իր և

դիմապատկերի նմանություն մասին նշելով, է. Ռոբինսոնն ավելացնում է, որ թագն առանց գնդի է, ROBINSON 1937, p. 251, no. 30:

¹⁷¹ ROBINSON 1937, p. 251, no. 30 (4.61 gr, 18.5 mm, ↑), 31 (4.30 gr, ↑); SULLIVAN 1973, Pl. 14, 8 (Աղ. 12, H); CNG 36, 1995, no. 639, 4.24 gr., 17 mm (Աղ. 12, F).

¹⁷² ScI. 52 և 53 (դրախմա և բրոնզ), ScI. 54 (դրախմա):

կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդր Հելիոսի հետ ամուսնացնելու համար (Dio XLIX, 44, 2), և որին պարզեց «Հայաստանը ու Եփրատից այն կողմ ընկած բոլոր երկրները՝ մինչև Հնդկաստան. ... կարծես արդեն նվաճած լիներ» (Dio XLIX, 41, 3-4)¹⁷³: Եղած օրինակները դեռևս հնարավորություն չեն տալիս ճշտորեն վերականգնել մարական դրամի վրա պատկերված կնոջ թագի ձևը: Այն որոշ չափով նման է սովորաբար Տիխեի գլխին պատկերվող, երեք աշտարակներ ունեցող պարսպաթագին (corona muralis), երբեմն՝ մազերը շղարշող քողով: Այստեղ, սակայն, այդ աշտարակները կարծես միաձույլ են և թողնում են ավելի շուտ կլոր բարձր աշտարակի տպավորություն: Միևնույն ժամանակ, կնոջ գլխի հետևում կարծես թե ապարոշի ժապավեն է կախված, որն, իր հերթին, բնորոշ է Տիխեի պատկերազրույթյանը: Ապարոշը արքայական իշխանության նշան էր, և աստվածներին դրանով չէին պատկերում: Հրահատակի և Մուսայի դրամների վրա, օրինակ, թագուհին կրում է եռաստիճան բարձր թագ, ապարոշով կապված և թանկարժեք քարերով զարդարված, որոնք տրված են փոքր և մեծ կետիկների տեսքով (SELLWOOD 1980, 58): Պետք է սպասել ավելի լավ պահպանված, ընթեռնելի գրություններ օրինակների ի հայտ գալուն, որպեսզի հնարավոր լինի պարզել, թե ո՞ւմ է ներկայացնում մարական այս դրամի դարձերեսը:

Այժմ կարող ենք արձանագրել, որ գրության չրջանաձև տեղադրությունը խոսում է Հոռմեական ազդեցության մասին: Շրջանաձև հունարեն գրությունը առաջին անգամ հայտնվում է Մարկոս Անտոնիոսի և կլեոպատրայի կողմից մ.թ.ա. 38-31 թթ. Անտիոքում թողարկված տետրադրախմանների վրա: Ավելի ուշ, Օգոստոս կայսեր օրոք, գրության այդ ձևը սկսում է լայնորեն կիրառվել, այդ թվում՝ մ. թ. առաջին տասնամյակում թողարկված պարթևական և հայկական դրամների վրա¹⁷⁴:

Ո՞վ է այս դրամը թողարկող արքան՝ Արտավազդ II-ի

ժամանակակից մար Արտավազդը, որը, որպես Անտոնիոսի դաշնակից, կարող էր այն թողարկած լինել մ.թ.ա. 35-31 թթ., թե՞ Ատրպատականի Արտավազդ անունով մեկ այլ, ավելի ուշ թագավորած արքա: Թվագրման առումով որոշակի է անվազն հետևյալը. տիպ 3-ը թողարկող արքան եղել է Հրահատ IV-ի ժամանակակիցը կամ իշխել է նրանից հետո, և այն հատված է ավելի ուշ, քան տիպ 2-ը:

Եթե, ամփոփելով, միմյանց հետ համեմատենք ատրոպատենյան այս երեք խմբերը, ապա կարելի է նկատել, որ տիպ 1-ի վրա գերակշռում է հայկական, մասնավորապես՝ Արտավազդ II-ի դրամական պատկերազրույթյան ազդեցությունը (թագը, կվադրիգան), իսկ դարձերեսի պատկերի երեք կամ չորս կողմից տեղադրված գրությունը խոսում է նաև պարթևական ազդեցության մասին: Պահպանելով հայկական տարրը (թագը), տիպ 2-ն ավելի հակվում է դեպի պարթևական պատկերազրույթունը (Նիկեն՝ արքայի գլխի հետևում, արքա և Տիխե տեսարանը, գրության քառակողմ դասավորությունը): Տիպ 3-ում հայկական (թագը) և պարթևական (արծիվը՝ արքայի գլխի հետևում) տարրերին ավելանում է Հոռմեականը (գրության չրջանաձև տեղադրությունը): Պատկերազրական այսպիսի փոփոխությունները տարածաչրջանում մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսի քաղաքական զարգացումների ուրույն արձագանքն են:

¹⁷³ ROBINSON 1937, p. 254.

¹⁷⁴ Sel. 58, 60; BEDOUKIAN 1978, no. 163-167.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Տիգրան Մեծի օրոք քաղաքական ու տնտեսական Հզորացման գազաթնակետին Հասած Արտաշեսյանների թագավորությունը մ.թ.ա. 69-66 թթ. Հռոմեացիների դեմ պատերազմներում կրած կորուստներից Հետո, իսկ Հետագայում՝ Հռոմի ու Պարթևաստանի չղաղարող ճնշումների ներքո, աստիճանաբար կորցնելով քաղաքական անկախությունը, զնում էր դեպի անկում: Այդուհանդերձ, դեռ երկար ժամանակ Հայաստանը մնալու էր Արևելքի ազդեցիկ պետություններից մեկը և միջազգային քաղաքականության վրա ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցող գործոն:

Արտաշեսյան Հայաստանում դրամաթողարկման սկիզբն ու ծաղկումը միաժամանակ վերաբերում է Տիգրան Մեծի թագավորման շրջանին, երբ առատորեն թողարկվել են բարձրորակ արծաթե ու պղնձե դրամներ: Դատելով Արտավազդ II-ի մեզ Հասած դրամների քանակից ու ընդամենը դարձերեսի երկու տիպ ներկայացնող պղնձե դրամների գոյության փաստից, քաղաքական գործընթացներն անմիջականորեն ներգործել են դրամաթողարկման ծավալների վրա: Անտոնիոսի կողմից Հայկական գանձատների կողոպուտը կարող է լինել այժմ Հայտնաբերվող Արտավազդի դրամների սակավության բացատրություններից մեկը, բայց ոչ գլխավորը: Մինչև Հռոմեական պատերազմը Տիգրանի թողարկած մեծ քանակությամբ դրամները, որքան էլ դրանք պակասած լինեին Պոմպեոսին վճարած ռազմատուգանքների Հետևանքով, պատերազմից Հետո իրագործված նոր դրամաթողարկումների Հետ միասին դեռևս շարունակում էին կազմել Հայաստանում շրջանառող Հայկական դրամների Հիմնական զանգվածը:

Հայաստանում դրամազյուտերի, մասնավորապես՝ գանձերի ու դրանց բաղադրության մասին ստույգ տվյալների

բացակայությունն պայմաններում մեծ կարևորություն են ներկայացնում Սառնակունքի գանձում Հայկական 10 արծաթե դրամները, որոնցից 8-ը պատկանում են Տիգրան II-ին և միայն 2-ը՝ Արտավազդ II-ին: Ի դեպ, Տիգրանի 8 դրամներից 2-ը (տետրադրախմաներ) Հատվել են նրա դրամաթողարկման առաջին փուլում՝ մինչև 69 թ., իսկ մյուս 6-ը (1 տետրադրախմա և 5 դրախմա)՝ թագավորման վերջին տարիներին: Արտաշատի պեղումներից Հայտնաբերված Տիգրան Մեծի արծաթե դրամների գանձն ամբողջությամբ բաղկացած է 61-56 թթ. թողարկումներից (1 տետրադրախմա և 28 դրախմա): Սառնակունքի գանձի տվյալները, անուղղակի կերպով՝ նաև Արտաշատինը, վկայում են այն մասին, որ Արտավազդ II-ի օրոք Հայաստանում շրջանառող դրամական զանգվածում Տիգրան II-ի դրամները, Հատկապես՝ նրա վերջին տարիների թողարկումները, իշխող արքայի դրամների Համեմատությամբ շարունակում էին գերակշռել:

Այս աշխատությամբ փորձեցի ներկայացնել Արտավազդ II-ի դրամաՀատուկության վերաբերյալ ինձ Հասանելի նյութը, որն անշուշտ ամենը չէ, ինչ իրականում կա թանգարանային և անՀատական Հավաքածուներում, բայց և այնպես կազմում է այդ արքայի մինչ այժմ Հայտնաբերված դրամների Հիմնական մասը: Դրանց կատալոգացումը, մասնավորապես՝ բրոնզե դրամներինը, որն առաջին անգամ է կատարվել, Հասունացած խնդիր էր դարձել Արտավազդի դրամաթողարկման մասին քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում ստանալու Համար: Դրա շնորհիվ Հնարավոր դարձավ վերանայել նախկինում արտահայտված տեսակետներ Արտավազդի դրամների ուսումնասիրման առանձին Հարցերի վերաբերյալ և անդրադառնալ այնպիսի խնդիրների, որոնք երբևէ չեն քննարկվել նախորդ Հետազոտողների կողմից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ 1977 - Զարդարյան, Մ., Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին, *Լրաբեր Հասարակական գիտությունների* 2, էջ 80-85:

ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ 1998 - Զարդարյան, Մ., Եզակի դրամներ Արտաշատի պեղումներից, Արտաշես Բ, *Դրամաչրջանառությունը Հայաստանում. Հանրապետական գիտական նստաչրջան, 21 նոյեմբերի. գեկուցումների թեղիսներ*, Երևան, էջ 5-7:

ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ 2000 - Զարդարյան, Մ., Արտաշես II-ի անդրանիկ դրամները և պատմա-դրամագիտական դրվագներ վերջին Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանից, *Դրամագիտական հետազոտություններ*, Երևան, էջ 4-25:

ՀԺՊ 1 - *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Երևան, 1971:

Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, [Հին Հունական աղբյուրներ Ա], թարգմ. Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան, 1976:

ՂԱՐԱԳՅՈՋՅԱՆ 1959 - Ղարազյոզյան, Հ., Արտաշես I-ի հեթանոսական աշտարակ-մեհյանը, *Երևան (օրաթերթ)*, թիվ 97, 17 մայիս:

ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ 1977 - Մանանդյան, Հ., Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, վերահրատարակված՝ Հ. Մանանդյան, *Երկեր Ա*, Երևան, էջ 9-403:

ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ 1997 - Մանասերյան, Ռ., *Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ*, Երևան:

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1964 - Մուշեղյան, Ն., Արտավազդ 2-րդի չորեքդրամյանը, *Պատմա-բանասիրական Հանդես* 2, էջ 317-323.

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1973 - Մուշեղյան, Ն., *Հայաստանի դրամական գանձերը 1*, Երևան:

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1978 - Մուշեղյան, Ն., Արտաշատի Հայկա-

կան գանձը, *Հայ դրամագիտական Հանդես* 4, pp. 105-124.

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1983 - Մուշեղյան, Ն., *Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. XIV դ.)*, Երևան:

ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ 1997 - Մուշեղյան, Ն., *Հայոց պատմության դրամագիտականը*, Երևան:

Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, թարգմ. Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան, 2001:

ՊՏՈՒԿՅԱՆ 1971 - Պտուկյան, Զ., *Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական դրամներ և մեդալիոններ*, Վիեննա:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1966 - Սարգսյան, Գ., *Հելլենիստական դարաչրջանի Հայաստանը և Մովսես Նորենացին*, Երևան:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1971 - Սարգսյան, Գ. Ն., *Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները, Հայ ժողովրդի Պատմություն 1*, Երևան, էջ 545-546:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1975 - Սարգսյան, Հ., *Հայոց թագավոր Արտավազդ 4-րդի դրամները (4-6 թթ. մ.թ.)*, *Բանբեր Հայաստանի արխիվների* 3, էջ 183-190:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 1999 - Վարդանյան, Ռ., *Հորինված արծաթե դրամ «Աստվածային Արտաքսերքսեսի» անվամբ, Պատմա-բանասիրական Հանդես 1*, էջ 321-326:

ՏԻՐԱՅՅԱՆ 1970 - Տիրացյան, Գ., *Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, Բանբեր Երևանի Համալսարանի* 1, էջ 222-239:

АРАКЕЛЯН 1976 - Аракелян, Б. Н., *Очерки по истории искусства гревней Армении (VI в. до н. э. - III в. н. э.)*, Ереван.

ВАРДАНЯН 1987 - Варданян, Р. Е., *К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи, Պատմա-բանասիրական Հանդես 2*, էջ 195-207:

ВАРДАНЯН 1999 - Варданян, Р. Е., *Великий царь царей Фарнак, Боспорский город Нимфей: новые исследования и материалы и вопросы изучения античных городов Северного Причерноморья, Санкт-Петербург*, с. 14-17.

ДВОРЕЦКИЙ 1976 - Дворецкий, И. Х., *Латинско-русский словарь*, Москва.

ДЬЯКОНОВ, ЗЕЙМАЛЬ 1988 - Дьяконов, И. М., Зеймаль, Е. В. Правитель Парфии Андрагор и его монеты, *Вестник древней истории* 4, с. 4-19

ЗЕЙМАЛЬ 1979 - Зеймаль, Е. В., *Амударьинский клад. Каталог выставки*, Ленинград.

МОЛЕВ 1995 - Молев, Е. А., *Властитель Понта*, Нижний Новгород.

МОЛЕВ 1999 - Молев, Е. А., О времени установки статуи Митридата Евпатора в Нимфее, *Античный мир, Материалы научной конференции*, Белгород, с. 85-91.

МУШЕГЯН 1978 - Мушегян, Х., Портреты армянских царей эпохи эллинизма, *Հայ արվեստին նվիրված միջազգային սիմպոզիում, Երևան*, 10 էջ:

ТИРАЦЯН 1973 - Тирацян, Г., Портретное искусство Армении по монетам Тиграна II и Артавазда II, *Պատմա-բանասիրական Հանդես* 4, էջ 43-69:

ТИРАЦЯН 1985 - Тирацян, Г., Вопросы преемственности официального культа в античной Армении, *Լրարեր Հասարակական գիտություններ* 10, էջ 58-65:

ШЛЮМБЕРЖЕ 1985 - Шлюмберже, Д., *Эллинизированный Восток (греческое наследие и его наследники в несредиземноморской Азии)*, Москва.

ACB, *Bulletin* 17 (1994) - Nercessian, Y.T., *Armenian Coins and Books, Bulletin No. 17.*

ACB, *Bulletin* 18 (1996) - Nercessian, Y.T., *Armenian Coins and Books, Bulletin No. 18.*

ACB, *Bulletin* 19 (1998) - Nercessian, Y.T., *Armenian Coins and Books, Bulletin No. 19.*

ARNAUD 1987 - Arnaud, P., *Les guerres des Parthes et de l'Arménie dans la première moitié du premier siècle av. n. è.: problèmes de chronologie et d'extension territoriale (95 B.C.-70 B.C.)*, *Mesopotamia* 22, 129-145.

BABELON 1890 - Babelon, E., *Les rois de Syrie, d'Arménie*

et de Commagène, Paris.

Bank Leu AG Zürich, Auktion 30: *Antike Münzen; Griechen Römer* (Zürich, April 28, 1982).

BEDOUKIAN 1968 - Bedoukian, P.Z., *A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, in: Bedoukian, P.Z., *Selected Numismatic Studies*, Los Angeles, 1981, pp. 113-141.

BEDOUKIAN 1978 - Bedoukian, P.Z., *Coinage of the Artaxiads of Armenia* [=RNS Special Publication 10], London.

BEDOUKIAN 1983 - Bedoukian, P.Z., *Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia*, *Revue des Etudes Arméniennes XVII (1983)*, pp. 279-287.

BELLONI 1960 - Belloni, G. G., *Le Monete Romane dell'Età Republicanica*, Milano.

BMC *Galatia* - WROTH, W., *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, (Galatia, Cappadocia and Syria)*, London, 1899.

BMC *Phoenicia* - HILL, G.F., *Catalogue of the Greek Coins of Phoenicia*. *British Museum*, London, 1910; reprint, Bologna, 1965.

CNG 36 - Classical Numismatic Group, Inc. *A Public and Mail Bid Auction Sale, Auction 36, December 5 & 6, 1995.*

CNG 46 - Classical Numismatic Group, Inc. *Mail Bid Sale, Auction 46, June 24, 1998.*

CNG 51 - Classical Numismatic Group, Inc. *A Public and Mail Bid Auction Sale, Auction 51, September 15, 1999.*

CNG 61 - Classical Numismatic Group, Inc. *A Mail Bid Sale, Auction 61, September 25, 2002.*

CNG XXVII - Classical Numismatic Group, Inc. *A Mail Bid Auction Sale of Classical Coins, September 29, 1993.*

CRAWFORD 1974 - Crawford, M. H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge.

FOSS 1986 - Foss, C., *The Coinage of Tigranes the Great:*

Problems, Suggestions and a New Find, *Numismatic Chronicle* 146, pp. 19-66.

HILL 1913 - Hill, G. F., Greek Coins acquired by the British Museum, 1911-1912, *Numismatic Chronicle* 13, pp. 257-275.

KOCH 1992 - Koch, H., *Es Kündet Darios der König...* [= Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 55], Mainz/Rhein.

KOCH 1993 - Koch, H., Heimat und Stammvater der Arsakiden, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 26, pp. 165-173.

LE RIDER 1959/60 - Le Rider, G., Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en, *Revue Numismatique*, pp. 7-35.

MACDONALD 1905 - Macdonald, G., *Catalogue of Coins in the Hunterian Collection*, III, Glasgow.

MC EWAN 1986 - Mc Ewan, G., A parthian campaign against Elymais in 77 B.C., *Journal of the British Institute of Parsian Studies* 24, pp. 91-94.

MIRONE 1927 - Mirone, S., Monnaies historiques de la Sicile antique, *Arethuse* 2, pp. 67-91.

MOUSHEGHIAN & DEPEYROT 1999 - Mousheghian, A., Depeyrot, G., *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC-1st c. AD)* [=Moneta 15], Wetteren.

MOUSHEGHIAN, K., MOUSHEGHIAN, A., DEPEYROT, G. 2000 - Mousheghian, K., Mousheghian, A., Depeyrot, *History and coin finds in Armenia: Antiquity* [=Moneta 17], Wetteren.

NERCESSIAN 1995 - Nercessian, Y.T., *Armenian Coins and Their Values*, [= ANS Special Publication 8], Los Angeles.

NERCESSIAN 2000 - Nercessian, Y.T., Silver Coins of Tigranes II of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXVI, pp. 43-108.

NERCESSIAN 2003 - Nercessian, Y.T., Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXIX, pp. 61-65.

NERCESSIAN 2003a - Nercessian, Y.T., Silver Coins of Artavasdes II of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXIX, pp. 3-11.

NERCESSIAN & SARYAN 1996 - Nercessian, Y.T., Saryan, L.A., Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* 22, pp. 23-62.

NEWELL 1937 - Newell, E.T., *Royal Greek portrait Coins*, Racine (Wisc.).

NEWELL 1938 - Newell, E.T., *The Coinage of the Parthians, in A Survey of Persian Art 1*, Oxford-London-New York, pp. 475-492.

NEWELL 1939 - Newell, E.T., *The Late Seleucid Mints*, New York.

NFA V - Numismatic Fine Arts, Inc. Auction V: Ancient Coins, Beverly Hills, 1978.

NFA XXII - Numismatic Fine Arts International, Inc. Auction XXII, Los Angeles, 1989.

Numismatic Collection N. K., Paris - Drout Richelieu - Salle no. 7, les 27-28-29 octobre 1992.

Peus, Katalog 340, Sammlung Nicolas V. Jamgochian, 2 November 1994.

ROBINSON 1937 - Robinson, E. S. G., British Museum Acquisitions 1935-1936, *Numismatic Chronicle* 65, pp. 250-254.

ROBINSON 1971 - Robinson, E. S. G., *A Catalogue of the Calouste Gulbenkian Collection of Greek Coins, Part I-II. Italy, Sicily, Carthage*, Lisbon.

SELLWOOD 1980 - Sellwood, D.G., *An Introduction to the Coinage of Parthia*, London, (sec. ed.).

SELLWOOD 1983 - Sellwood, D.G., *Parthian Coins, in: Cambridge History of Iran 3 (1)*, Cambridge, pp. 279-299.

SEYRIG 1964 - Seyrig, H., Un tétradrachme d'Artavasde I, *Revue Numismatique* 6, pp. 139-140.

SIMONETTA 1966 - Simonetta, A.M., Some Remarks on the Arsacid Coinage of the Period 90-57 B.C., *Numismatic Chronicle* 6, pp. 15-40.

Spink 102 - Spink & Son, Ltd. Coin Auction 102: Ancient, Foreign and English Coins and Commemorative Medals. London, March, 1994.

SULLIVAN 1973 - Sullivan, R.D., Diadochic Coinage in Commagene After Tigranes the Great, *Numismatic Chronicle* 13, pp. 18-39.

TEKIN1992 - Tekin, O., The Coins from Üçtepe with a Problematic Emission of Tigranes the Younger, *Epigraphika Anatolica* 20, pp. 43-53.

VARDANYAN 1999 - Vardanian, R., Le titre de «roi des rois» dans les relations entre les Parthes, l'Arménie et Rome, in: *Roma-Armenia* (Grande Salle Sixtine, Bibliothèque Apostolique du Vatican, 25 mars-16 juillet 1999), pp. 43-47.

VARDANYAN 2001 - Vardanian, R., A Dated Copper Coin of Artaxias II: Evidence on the Use of the Pompeyan Era in Artaxata, *Armenian Numismatic Journal* XXVII, pp. 89-94, Pl. 3: 1-2.

WALTON DOBBINS 1975 - Walton Dobbins, K., The Successors of Mithradates II of Parthia, *Numismatic Chronicle* 15, pp. 19-45.

Աղյուսակ 2

2.1 2.2 2.4 2.5 2.6

2.7 2.8 2.9 2.13 2.14

2.2(3x)

Աղյուսակ 3

3.1 3.2 3.3 3.4

3.5 3.6 3.7 3.8

3.9 3.10 3.11 3.12

Աղյուսակ 4

3.13

3.14

3.15

3.16

3.17

3.18

3.19

3.20

3.18 (2.5x)

Աղյուսակ 5

4.1

4.2

4.3

4.4

4.5

4.6

4.7

4.8

4.9

4.10

4.11

4.12

Աղյուսակ 6

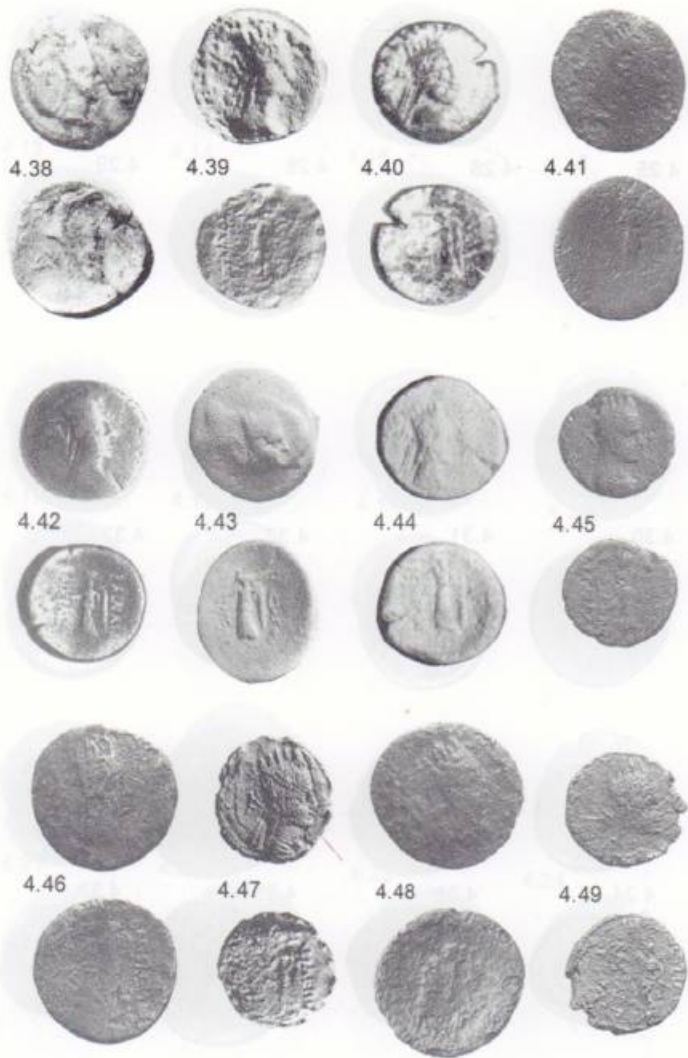

Աղյուսակ 7

Աղյուսակ 8

Աղյուսակ 9

Աղյուսակ 10

5.1

5.2

5.3

5.3 (1.5x)

Ա (1.5x)

Տիգրան II

Բ (1.5x)

Տիգրան V

Աղյուսակ 11

Հոռմ

1

2

1(2x)

3

4

5

6

5(2x)

Ա (2x)

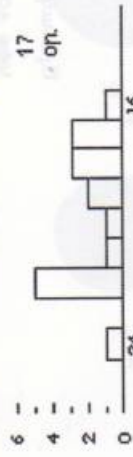
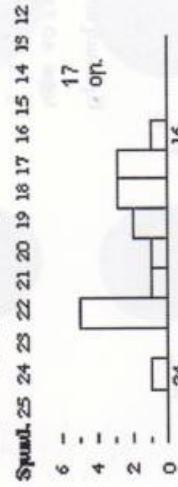
Պրոսպեր

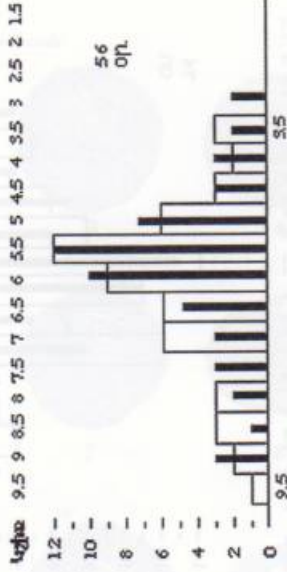
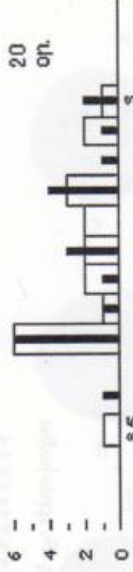
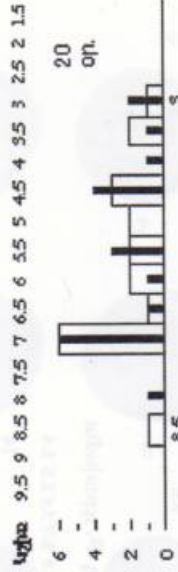
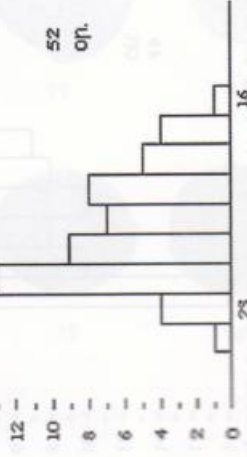
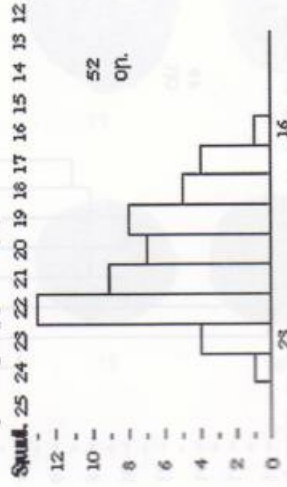
Ատրպատական

Արտավազի Բ. նոճի

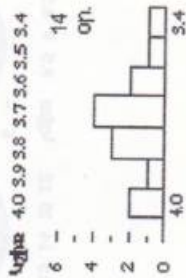
Արտավազի Բ. Նիկե

Արտավազը Բ. դրախման

■ = 8.5-13.9 գ

■ = 8.75-14.9 3.25 գ

Պարթևաստան

4.29 (2x)

Տիգրան II

Արծ. Ա

Պղ. Բ

Արծ. Գ

Պղ. Դ

Արծ. Ե

Պղ. Զ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

(Արտավազդ II-ի դրամների մատենագրությունը)

Հավելվածում ներկայացված են տվյալներ Արտավազդ II-ի հրատարակված դրամների վերաբերյալ՝ Հնագույն հրատարակություններից սկսած, ժամանակագրական կարգով: Հավասարության նշանը (=) ցույց է տալիս, որ հիշատակված աշխատությունների մեջ հրատարակված է նույն դրամը: Այն դեպքերում, երբ դրամի լուսանկարը կա մեր տախտակներում՝ արված է Համապատասխան հղում:

Այս ցուցակը սպառիչ չէ, բայց այն հիմնականում արտացոլում է Արտավազդի դրամների վերաբերյալ գոյություն ունեցող հրատարակությունները:

Pellerin, J., *Recueil de Médailles de Rois, qui n'ont point encore été publiés ou qui sont peu connues*, Paris, 1762, Pl. XV (1 պղինձ, րկ.՝ Նիկե = Visconti 1811 = Langlois 1859 = Babelon 1890):

Visconti, E.Q., *Iconographie ancienne; Iconographie grecque*, Paris, 1811, IIe part., chap. XII, § 7, Pl. XIV, no. 7 (1 պղինձ, րկ.՝ Նիկե = Pellerin 1762 = Langlois 1859 = Babelon 1890):

Bartholomaei, J. de, *Drachme inédite d'Artavasde, roi d'Arménie (61-34 av. J.C.)*, *Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde*, Vol. III (1849), pp. 179-181, (1 դրախմա՝ Z տառով = Langlois 1859 = Babelon 1890 = Necessian 2003, a4-րՅa, ցույց. 2.14):

Langlois, V., *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, Paris, 1859, p. 33-34, pl. III, no. 1-2; reprint: Bologna, 1979 (1 դրախմա = Bartholomaei 1849 = Babelon 1890, և 1 բրոնզ, րկ.՝

Նիկե, ցուց. 4. 2):

Imhoof-Blumer, F., *Porträtköpfe auf antiken Münzen, hellenischer und hellenisierter Völker*, Leipzig, 1885 (1 դրախմա և 1 բրոնզ. բկ.՝ Նիկե):

Gardner, P., *On an Unpublished Coin of Artavasdes II, King of Armenia*, *Numismatic Chronicle XII* (1872), pp. 9-15 (1 դրախմա = *Bartholomaei* 1849 = *Langlois* 1859 = *Babelon* 1890):

Babelon, E., *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Paris: Bibliothèque Nationale, 1890; reprint: Bologna 1971 (1 դրախմա, p. CCIV, fig. 43 = *Langlois* 1859 = *Bartholomaei* 1849, և 1 բրոնզ. բկ.՝ Նիկե, p. 215, Pl. XXIX, fig. 16 = *Pellerin* 1762 = *Visconti* 1811 = *Langlois* 1859):

Wroth, W., *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria*, London, 1899. Repr. Bologna, 1964, p. XLII, 101, Pl. XIV, 2 (1 դրախմա = *MOUSHEGHIAN & DEPEYROT* 1999, Pl. 7, 113/A = *Nercessian* 2002, Gr. 2, a4-p9a, **Ցուց. 2. 14**).

Prowe, Th., *Auctions-Catalogue der Sammlung griechischer, römischer und byzantinischer Münzen des Herrn Theodor Prowe in Moskau*, Vienna, 1904, p. 86, no. 1521, Pl. 10 (1 դրախմա = *Catalogue Ars Classica*, X, 1573, anc. coll. *Th.Prowe* = *Nercessian* 2003, a1-p3a, **ցուց. 2.5**).

Prowe, Th., *Monnaies inédites ou rare de ma collection*, *Труды Московского Нумизматического Общества* 3 (1905), с.155, ном.19, таб. 4, ном. 20 (*Prowe* 1904-ի նույն դրախման = *Catalogue Ars Classica*, X, 1573, anc. coll. *Th.Prowe*).

Voigt, W. von, 1911: *Die Seleucidenmünzen der Kaiserlichen Ermitage zu St.-Petersburg*, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 13 (Հավանաբար, *Bartholomaei* 1849-ի նույն դրախման):

Ասրապետ, Հայ թագավորների դրամները, յետ Տիգրան Մեծի, Ազգագրական Հանդես 23/2 (1912), էջ 57-67 (1 դրախմա և 1 բրոնզ. բկ.՝ Նիկե):

Morgan, J. de, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919 (1 դրախմա = *Բասմաջևան* 1936 = *Bedoukian* 1978 = *Nercessian* 2003, a2-p7a, **ցուց. 2.7**):

Morgan, J. de, *Manuel de Numismatique orientale de l'antiquité et du moyen âge 1-3*, Paris 1923-1936, p. 193, fig. 217: Գծանկարը պատկերում է դրախմա, բայց նկարագրված է (սխալներով) *Babelon* 1890, p. 215, Pl. XXIX, fig. 16-ի բրոնզը, 9.00 գ:

Բասմաջևան, Կ. Յ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն և Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ, Վենետիկի, 1936, էջ 37 (1 դրախմայի գրչանկար = *Morgan* 1919 = *Bedoukian* 1978 = *Nercessian* 2003, a2-p7a):

Շահնազարյան, Ա., Միսիանի շրջանի Սաոնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, Հայաստանի Պատական Թանգարանի «Աշխատություններ» 2 (1949), էջ 33, 1 դրխմա (= տե՛ս ցուց. 2.2, Աղ. 2.2):

Seyrig, H., *Trésor monétaire de Nisibe*, *Revue Numismatique* 17 (1955), p. 128, note 69: Հիշատակված է մի դրախմա և տառով, որտեղ հղված է *Catalogue Ars Classica*, X, 1573 (anc. coll. *Th.Prowe*), ինչպես նաև Վիննայի Միթարյանների օրինակը՝ և տառով, **ցուց. 2. 9**, և Բրիտանական թանգարանինը՝ **Z տառով, ցուց. 2. 14**:

Մուշեղյան, Խ., Արտավազը II-ի չորեքդրամյանը Պատմա-Բանասիրական Հանդես 2, (1964), էջ 317-323: Հրապարակում և վերլուծական աշխատություն Փարաքարում հայտնաբերված տետրադրախմայի մասին, **ցուց. 5. 3**:

Seyrig, H., *Un tétradrachme d'Artavasde I*, *Revue Numismatique* 6 (1964), 139-140: Հաղորդում Փարաքարի տետրադրախմայի մասին, **ցուց. 5. 3**:

Պտուկեան, Զ., Հայաստանի Արտաշեսեան Հարստութեան թագաւորներու դրամներու դասաւորումը, Հանդէս Ամսօրեայ 7-9 (1968), էջ 324-327, 335. 347-348, թիվ 22-24 (Փարաքարի տետրադրախման, **Ցուց. 5. 3**, մի դրախմա Զ. Պտուկեանի Հավաքածուից, **Ցուց. 2. 7** և մի բրոնզ՝ Փարիզի Ազգային

Գրադարանի օրինակը, բլ.՝ Նիկե, *Ցուց. 4. 2*։

Bedoukian, P.Z., A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, *ANS Museum Notes* 14 (1968), p. 45-47, 55, Pl. X, 21-25 (Պտուկյան 1968-ի նույն դրամները)։

Պտուկյան, Զ., Հայաստանի Արտաշէսեան Հարստութեան դրամները, Վիեննա, 1969 (Պտուկյան 1968-ի նույն դրամները)։

Պտուկյան, Զ., Արտաշէսեան դրամներ, Հանդէս Ամսօրեայ 1-3 (1969), էջ 64-69։ Հիշատակված են խոշոր Հավաքածուներում առկա Արտավազդ II-ի դրամները, առանց նկարագրութիւնների և լուսանկարների. Բրիտանական Թանգարան (Լոնդոն)՝ 1 դրամ, *Ցուց. 2. 14*, Աղգային Մատենադարան (= Գրադարան) (Փարիզ)՝ 1 պղինձ, բլ.՝ Նիկե, *Ցուց. 4. 2*, Պետական էրմիտաժ (Լենինգրադ)՝ 1 դրամ, Բեռլինի Թանգարան՝ 3 դրամ, Վիեննայի Մխիթարյան Թանգարան՝ 1 դրամ, *Ցուց. 2. 9*, Երևանի Պետական Թանգարան (= Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան)՝ 1 տետրադրամ, *Ցուց. 5. 3* և 1 պղինձ, Զարեհ Պտուկյանի Հավաքածու (Նյու Յորք)՝ 1 դրամ, *Ցուց. 2. 7*։ Ներկայացված են Պտուկյան 1968-ի դրամների լուսանկարները։

Մուշեղյան, Ս., Հայաստանի դրամական դանձերը 1, Երևան, 1973, էջ 81, no. 129 և 130։ Ներկայացված են Սառնակունքի գանձի երկու դրամանների (ՀՊԹ 17824/54 և 16022) նկարագրութիւնը և լուսանկարները, *ցուց. 2.2* և *2.1*։

Тирацян, Г., Портретное искусство Армении по монетам Тиграна II и Артавазда II, Պատմա-բանասիրական Հանդես 4 (1973), էջ 51, նկ. 4։ Ներկայացված են Փարաքարի տետրադրամայի (ՀՊԹ 17579) և Սառնակունքի գանձի դրամաններից մեկի (ՀՊԹ 16022) դիմերեսի լուսանկարները։ Տրված է դիմապատկերների վերլուծութիւնը։

Զարդարյան, Մ., Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին, Լրաբեր Հասարակական գիտութիւնների 2 (1977), էջ 82-83, նկ. 2 (Արտաշատի 8-րդ բլուրի պեղումներից Հայտնաբերված պղնձ դրամ, բլ.՝ Նիկե, *ցուց. 4.47*։

Bedoukian, P.Z., *Coinage of the Artaxiads of Armenia*,

1978, pp. 25-28, 69-70, No. 129-135, Pl. 6։ Ներկայացված են Փարաքարի տետրադրամայի, *ցուց. 5.3*, Զ. Պտուկյանի Հավաքածուից 1 դրամայի, *ցուց. 2.7*, և 4 պղնձ դրամների, բլ.՝ Նիկե, *ցուց. 4.13, 39, 43*, բլ.՝ նոճի, *ցուց. 3.10*, կշռային տվյալները և լուսանկարները, ինչպես նաև 9 դրամանների և 4 պղնձների (բլ.՝ Նիկե) կշիռներն ու պատկանելութիւնը։

Bedoukian, P.Z., Some Unpublished Coins of the Artaxiads of Armenia, *Revue des Etudes Arméniennes* XVII (1983), pp. 279-287, pl. II, 1 տետրադրամ (= տե'ս *ցուց. 5.2*, Աղ. 5.2)։

Մուշեղյան, Ս., Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. XIV դ.), Երևան, 1983, էջ 55-57։ Տրված են Փարաքարի տետրադրամայի, էջ 55, no. 45, նկ. 73, *ցուց. 5.3*, 2 դրամանների՝ մեկը Սառնակունքի գանձից, էջ 56, no. 46, նկ. 74, *ցուց. 2.2*, մյուսը՝ նկ. 75, որի մասին տեղեկութիւն չի տրված, ինչպես նաև 2 պղնձ դրամների՝ բլ. Նիկե (Փարիզի Աղգային Գրադարան), էջ 56, no. 47, նկ. 76, *ցուց. 4.2*, և ՀՊԹ 17620/8-ի (նախկինում՝ Գայաճյանների Հավաքածու), էջ 57, նկ. 77, *ցուց. 4.29*, լուսանկարները։

Hirsch, Münzen und Medaillen, Auktion 165 (14-16 Feb. 1990), no. 504, 1 պղնձ դրամ, բլ. Նիկե, *ցուց. 4.58*։

Nercessian, Y.T., *Armenian Coins and Their Values*, Los Angeles, 1995, p. 74-77, 195, Pl. 10, 124-132, Pl. 45. 4a, 4b, Pl. 46.9։ Ներկայացված են 3 տետրադրամանների, *ցուց. 5.1, 2, 3*, 1 դրամայի, *ցուց. 2.4*, 6 պղնձ դրամների, բլ.՝ Նիկե, *ցուց. 4. 11, 16, 52, 56, 57*, բլ.՝ նոճի, *ցուց. 3.16*, լուսանկարները, և Թեբանի օրինակ է Հայտնի յուրաքանչյուր տիպից։

Classical Numismatic Group, Inc. A Public and Mail Bid Auction Sale, Auction 36, December 5 & 6, 1995 p., 58, no. 607-616։ Տրված են 1 տետրադրամայի, *ցուց. 5.1*, 1 դրամայի, *ցուց. 2.13*, 8 պղնձ դրամների՝ բլ. Նիկե, *ցուց. 4.16, 20, 21, 50*, բլ.՝ նոճի, *ցուց. 3. 1, 5, 9, 20*, լուսանկարները և չափագիտական տվյալները։

Nercessian, Y.T., Saryan, L.A., Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, *Armenian*

Numismatic Journal 22 (1996), pp. 56-57, no. 112-140: Ներկայացված են վերաթողարկված 1 տետրադրախմա, ցուց. 5.2, և 28 պղնձե դրամներ, թվ.՝ Նիկե, ցուց. 4. 1, 4, 6, 8, 9, 11, 16, 18, 20, 21, 24, 28, 31, 38, 40, 44, 50, 52, թվ.՝ նոճի, ցուց. 3. 1, 5, 7, 8, 9, 12, 20, որոնց չափազիտական տվյալները և 25 դրամների լուսանկարները տրված են:

Roma-Armenia. Grande Salle Sixtine, Bibliothèque Apostolique du Vatican, 25 mars - 16 juillet 1999, p. 43, II, 29: Սառնակունքի գանձի դրախմաններից մեկի դիմերեսի լուսանկարը. ՀՊԹ 16022 = Մուշեղյան 1973, no. 129 = Bedoukian 1978, no. 130 = Մուշեղյան 1983, no. 74, ցուց. 2.2:

Mousheghian, A., Depeyrot, G., *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC - 1st c. AD)*, Wetteren, 1999. Ներկայացված են 1 տետրադրախմայի (no. 115 = ցուց. 5.1, 3 դրախմանների (no. 113/A = ցուց. 2.5, no. 113/B = 2.8, no. 114 = 2.14) և 7 պղնձե դրամների (թվ.՝ Նիկե, no. 117/A, no. 117/B = ցուց. 4.2, 117/D = 4.44, 117/E = 4.58, 117/F = 4.29, թվ.՝ նոճի, no. 118 = 3.4) լուսանկարները և Արտավազդ II-ի դրամների ցուցակը, որտեղ չիչատակված են չափազիտական տվյալներն ու պատկանելությունը (էջ 221-222):

Mousheghian, K., Mousheghian, A., Depeyrot, G., *History and coin finds in Armenia: Antiquity*, Wetteren, 2000, p. 124, Pl. 13, no. 129-130. Ներկայացված են Սառնակունքի գանձի երկու դրախմանները և նրանց լուսանկարները, ցուց. 2.1-2:

Nercessian, Y.T., *Silver Coins of Artavasdes II of Armenia, Armenian Numismatic Journal* XXIX (2003), pp. 3-11, Pl. 1. Ներկայացված են 3 տետրադրախմա և դրանց լուսանկարները, 14 դրախմանների մասին տվյալներ, որոնցից 10-ի լուսանկարները և 6 կեղծ դրամների մասին տվյալներ, որոնցից 3-ի լուսանկարները:

Ռ. Վարդանյան

Արտավազդ II-ի դրամները

Շարվածքը և
ձևավորումը՝ Ռուբեն Վարդանյանի
Շապկի ձևավորումը՝ Ալբերտ և Հասմիկ
Հովհաննիսյանների
Շապկի լուսանկարը՝ Վոամ Հակոբյանի